

مقاله پژوهشی:

تحلیلی بر موانع فراروی جابه‌جایی پایتخت در ایران و ارائه راهکارهای بهینه

محسن رستمی^۱، مصطفی کیانی^۲، وحید ریاضی^۳، محسن خلیلی باصری^۴، و بهروز رحمتی^۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۹/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۷/۸

چکیده

پایتخت به‌عنوان مهم‌ترین شهر هر کشور، نقشی اساسی در اداره کشور و زندگی ملت‌ها دارد. تا سال ۲۰۰۰ میلادی کشورهای زیادی اقدام به انتقال پایتخت کرده‌اند که هر کدام دلایل خاص خود را برای انتقال پایتخت دارند. در پاکستان، قزاقستان و ترکیه دلایل دفاعی مطرح گردید. در حالی که در بلیز این جابه‌جایی به دلیل بلایای طبیعی صورت گرفت. ایران کشوری است که بنا به دلایلی مانند ترافیک آلودگی هوا، زلزله خیز بودن و تمرکز جمعیت در شهر تهران، می‌کوشد تا پایتخت خود را انتقال دهد. جابه‌جایی پایتخت در ایران از دو منظر اهمیت ویژه‌ای پیدا می‌کند؛ اول ساماندهی شهر تهران و تعادل‌بخشی به نظام شهری و منطقه‌ای کشور و دوم حفظ امنیت سیاسی کشور. از این رو هدف از نگارش این مقاله که با روش توصیفی - تحلیلی و پیمایشی نگاشته شده، شناسایی اصلی‌ترین موانع و چالش‌های فراروی جابه‌جایی پایتخت و ارائه راهکارهای بهینه در جهت رفع این موانع، مهم‌ترین هدف آن است. به همین منظور روش مقاله، با توجه به ماهیت نظری آن توصیفی - تحلیلی است و گردآوری داده‌ها به روش کتابخانه‌ای و اسنادی انجام گرفته است. نتایج تحقیق برگرفته از جامعه آماری تحقیق که متخصصین علوم انسانی در حوزه‌های مرتبط با موضوع است، می‌باشد و حجم نمونه ۱۰۰ نفر کارشناس است که از روش نمونه‌گیری گلوله برفی انتخاب شده‌اند و حاکی از آن است که عوامل مختلف امنیتی مانند: «به وقوع پیوستن نزاع‌های سیاسی بر سر تفویض قدرت و اختیارات و توزیع وزارتخانه‌ها در شهرهای مختلف»؛ «موفق نبودن انتقال پایتخت‌های دیگر در سایر نواحی جهان»؛ «مقاومت مردم، جناح‌ها و گروه‌های سیاسی به دلایلی چون ترس از بیکاری، از دست دادن منافع و...» و «رابطه‌گرایی شدید سیاسی در واگذاری‌ها (اختیارات و منابع)» و... مؤلفه موانع دفاعی «موقعیت جغرافیایی مناسب پایتخت فعلی از

۱. دکترای جغرافیای سیاسی و پژوهشگر پژوهشکده امنیت ملی (نویسنده مسئول) mmahya1392@gmail.com

۲. محقق و پژوهشگر همکار

۳. استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی

۴. دانشجوی دکترای امنیت داخلی دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات دفاعی

۵. مربی و عضو هیات علمی دانشگاه علوم انتظامی

نظر مرکزیت و دسترسی؛ «تمرکز بالای نیروهای دفاعی و امنیتی در پایتخت و شناخت کافی نسبت به نقاط ضعف و قوت پایتخت هنگام بروز تهدید»؛ «آگاهی سیاسی بالای پایتخت‌نشینان و عکس‌العمل مناسب در مقابل فتنه‌های دشمن (داخلی و خارجی)»؛ «سیستم حمل‌ونقل سریع (مترو) جهت جابه‌جایی اضطراری و وجود پناهگاهی مناسب و امن در صورت لزوم» و... به ترتیب بیشترین اثر را در این مؤلفه داشته‌اند؛ بنابراین مهم‌ترین پیشنهاد و راهکار نویسندگان ساماندهی سیاسی فضا جهت تمرکززدایی از تهران، پراکنده ساختن وزارتخانه‌ها، ادارات و مراکز غیر ضروری در سطح کشور برای جلوگیری از ازدحام جمعیت در تهران است.

کلیدواژه‌ها: تهران، پایتخت، موانع جابه‌جایی پایتخت، مدل معادلات ساختاری، مدل تحلیل شبکه (ANP)

مقدمه

پایتخت‌ها نقش بسیار مهمی در زندگی و رفتار اجتماعی یک ملت دارند. با این حال شاید موضوع مهم‌تر این است که، پایتخت‌ها منعکس‌کننده شخصیت منحصر به فرد و آرمان‌های یک جامعه هستند و در نتیجه نقش مهمی را در مشروعیت بخشیدن به حکومت بازی می‌کنند (Rawat, 2005: 1). همچنین پایتخت مهم‌ترین عنصر ساختار سیاسی فضا با کارکرد و هویت سیاسی اداری و اقتصادی، تجاری و فرهنگی است. (صباغ کرمانی، ۱۳۸۰: ۱۰). لذا در سامانه‌های سیاسی تک‌ساخت (بسیط) و متمرکز، کانون سیاسی یا پایتخت پرجمعیت‌ترین شهر کشور می‌باشد. این گونه شهرها به دلیل تمرکز بیش از حد جمعیت و فعالیت، فضای جغرافیایی مربوط را با چالش‌های متعددی روبه‌رو می‌نمایند، به طوری که مدیریت سیاسی فضای ملی و نیز محلی توان حل چالش‌های شکل گرفته را ندارند (حافظ‌نیا، ۱۳۹۴). مسئله مهم دیگری که کلان‌شهرها به خصوص پایتخت‌ها در ژن نهفته خود دارند، تأثیر آن‌ها در نوع شکل‌دهی به فضای سرزمینی می‌باشد. (Dascher, 2000: 378). ایران سرزمینی است که از زمان هخامنشیان تاکنون در طی دوران تاریخی مکتوبش بارها و بارها نسبت به تعویض و انتقال مرکز حکومت خود اقدام کرده است؛ اما تهران شهری است که افزون بر ۲۲۰ سال، پایتخت سه حکومت قاجار، پهلوی و جمهوری اسلامی بوده است. (محمود زاده، ۱۳۹۳: ۴۳۴). نگاهی به گذشته تاریخی این تغییر و تحول، حاکی از انگیزه‌های مختلفی است که به تناسب زمان، مکان و ساختار اجتماعی حکومت

و با در نظر داشتن استراتژی‌های سیاسی و مسائل ژئوپلیتیکی زمان، موجب جابه‌جایی مرکز سیاسی کشور شده است (کریمی و همکاران، ۱۳۸۹: ۳). در گذشته هر ۳۹ بار انتقال مرکز حکومت به دلیل مسائل امنیتی و سیاسی صورت گرفته است، ولی در طرح مسئله تغییر و تحولات کنونی پایتخت به نظر می‌رسد که انبوهی از مسائل متنوع طبیعی و انسانی اعم از سیاسی، مدیریتی، زیست محیطی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و غیره نیز هستند که می‌توانند سبب ساز تغییر و تحول اساسی در پایتخت کشور باشند (رشنو، ۱۳۹۳: ۱۵۹). تهران یکی از شهرهای پایتختی است که با توجه به تمام مشکلاتی که گریبانگیر پایتخت شده و تبعاتی که بر بدنه اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی کشور تحمیل شده است و همچنین مسائلی که آینده پایتخت و به طور کلی کشور ایران را تهدید می‌کند اما طرح انتقال پایتخت در ایران با موانع و چالش‌هایی روبه‌رو است. از مهم‌ترین این چالش‌ها و موانع می‌توان ملاحظات دفاعی و امنیتی پیرامون مسئله جابه‌جایی پایتخت را نام برد. رعایت ملاحظات دفاعی و امنیتی در طرح‌های آمایشی، تابع متغیرهای متعددی است که باید در این گونه طرح‌ها مورد توجه قرار گیرد. اهم این متغیرها عبارت‌اند از: نوع و سطح تهدیدات نظامی و امنیتی متوجه منطقه مورد نظر، موقعیت جغرافیایی منطقه مورد نظر، شناسایی مهم‌ترین مناطق مورد تهدید و سرانجام ارائه راهکار متناسب با نوع تهدیدات و شرایط خاص منطقه. مسائل امنیتی - دفاعی و سیاسی از ارکان مهم در برنامه ریزی دولت‌هاست. با این تفاسیر و با در نظرگیری شرایط و موقعیت حساس پایتخت، محققین توجه به بحث جابه‌جایی پایتخت در ایران را ضرورتی اجتناب‌ناپذیر می‌دانند. از این رو در این پژوهش با هدف شناسایی موانع و چالش فراروی جابه‌جایی پایتخت و ارزیابی اهمیت هریک از این موانع؛ راهکارهایی آمایشی و همه‌سونگر برای رفع این موانع ارائه می‌شود. لذا در ادامه بیان مسئله این سؤال مطرح می‌شود که مهم‌ترین چالش‌ها و موانع دفاعی و امنیتی فراروی جابه‌جایی پایتخت در ایران کدامند؟ و راهکارهای آمایشی برای رفع و یا کاهش اثرات این موانع چیست؟

پیشینه تحقیق

- هدی عاشور در پایان نامه خود با موضوع «تحلیلی بر انتقال پایتخت در ایران و تأثیرات سیاسی اقتصادی آن» بنای تغییر پایتخت یا مکان‌یابی آن نمی‌باشد، بلکه سعی دارد با بررسی تأثیرات سیاسی و اقتصادی تغییر پایتخت، معیارهای مورد نظر را ارائه دهد.
- خانم نجمه آقامحسینی فشمی در پایان نامه خود با موضوع «بررسی و ارزیابی سیاست‌های تمرکززدایی از کلان‌شهر تهران (با تأکید بر ارزیابی سیاست انتقال پایتخت اداری - سیاسی)» به این نتیجه می‌رسد که ارزیابی سیاست انتقال پایتخت اداری - سیاسی از تهران نشان داد که این اقدام نمی‌تواند بر کاهش تمرکزهای موجود در این کلان‌شهر مؤثر واقع گردد و تبعات منفی آن بسیار بیشتر خواهد بود. به عنوان سیاست‌های پیشنهادی جهت تمرکززدایی از تهران، دو سطح مدنظر بوده است: سیاست‌های تمرکززدایی در سطح فراتر از تهران و در سطح ملی و نیز سیاست‌هایی در سطح کلان‌شهر تهران در راستای تمرکززدایی و ساماندهی آن. این مهم می‌باشد که در تمامی اقدامات مورد نظر در این حوزه، تناقض‌های برنامه‌ها برطرف شده و از نگاه‌های تضعیف‌گرایانه نسبت به تهران دوری گردد و با توجه به نقش‌ها و چشم‌اندازهای مورد نظر برای این کلان‌شهر در راستای نوع و میزان جمعیت و فعالیت‌های آن تصمیم‌گیری گردد.
- آقای افشین متقی و همکاران در مقاله خود با عنوان «ابعاد جغرافیای سیاسی مکان‌یابی و انتقال پایتخت در ایران» به دنبال پاسخ به این سؤال بودند که چه عواملی در تعیین پایتخت‌ها نقش اساسی دارند و چه عواملی موجب به وجود آمدن تقاضا برای انتقال پایتخت در ایران می‌شوند؟ که عواملی از قبیل قابلیت هسته‌ای مکان پایتخت، ارزش معنوی و نقش فرهنگی مکان، گروه ملی مسلط و یا خواستگاه قومی حکومت، ارتباط خارجی، موقعیت استراتژیک و دفاعی، مصالحه سیاسی، موقعیت مرکز ثقل جغرافیایی و ... تأثیرگذارند.

مبانی نظری تحقیق

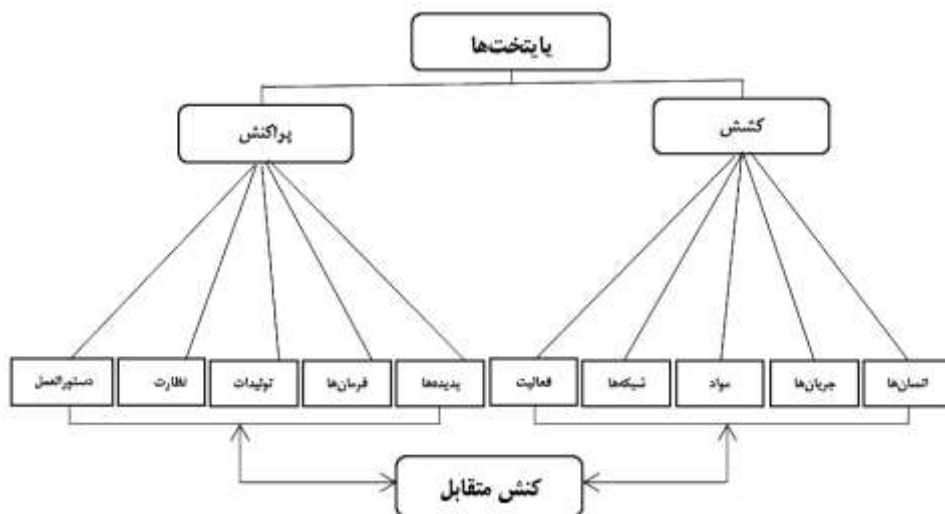
پایتخت قبل از هر چیزی مرکز کنترل سرزمین و مکانی برای تصمیم‌گیری‌های سیاسی و مرکز نمادین یک دولت به شمار می‌رود. (Taylor, 1989: 147) در واقع پایتخت به‌عنوان کانون سیاسی کشور، مرکز جاذبه و نفوذ یک فضای جغرافیایی است که دربردارنده عوامل سیاسی، فرهنگی، قومی، تاریخی، اقتصادی، اداری، فنی و ارتباطی است. همچنین پایتخت شهری است که دارای بیشترین تعداد جمعیت و بزرگ‌ترین مراکز اقتصادی و فرهنگی است (بهفروز، ۱۳۸۰: ۱۹۷). و مهم‌تر از همه، پایتخت مرکز اقتدار سیاسی کشور به شمار می‌رود و معمولاً محل استقرار سران سه قوه (مجریه، مقننه، قضائیه)، اعضای آن‌ها، کلیه وزارتخانه‌ها، ادارات دولتی و سفارتخانه‌های خارجی است (میرحیدر، ۱۳۸۱: ۱۳۸). با توجه به اهمیت موضوع چیستی و نقش پایتخت، در گذشته جغرافی دانان اقتصادی از نظریه مکان مرکزی بهره گرفته و به توصیف چگونگی مشارکت پایتخت در توسعه اقتصاد منطقه‌ای پرداخته‌اند. هرچند این نظریه به دلیل تمرکز بیش از اندازه بر تعیین مکان جغرافیایی و عدم توجه به عوامل اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و تاریخی نقد و مردود شده است (Wolfel, 2002) و در ادبیات جدید شهرها، به پایتخت‌ها و مراکز مالی نگریده می‌شوند؛ با این حال، پایتخت به‌عنوان کانون سیاسی کشور و مرکز جاذبه و نفوذ، فضایی جغرافیایی محسوب می‌شود و تمامی عوامل سیاسی، فرهنگی، قومی، تاریخی، اقتصادی، اداری، فنی و ارتباطی را در برمی‌گیرد (حافظ‌نیا، ۱۳۸۷: ۲۸۲). به عقیده داسر به‌محض انتخاب محلی برای پایتخت، آن شهر از زوایای گوناگون رشد کرده و به‌واسطه تجمع قدرت در یک محل، آثار جغرافیایی و اقتصادی عمیقی بروز می‌یابد که بر تمامی عناصر، کنشگران و تعامل‌های میان آن‌ها اثر می‌گذارد (Dascher, 2000). با این اوصاف و به‌خصوص در کشورهای در حال توسعه پایتخت کشور به‌صورت یک قطب رشد عمل کرده، درصد بالایی از منابع اعم از مالی و انسانی، کارکردهای مختلف و خدمات متعدد را در خود جذب، و تسلط خود را بر دیگر مناطق کشور حفظ می‌کند. اگرچه نفس وجود قطب‌های رشد در یک کشور باعث عقب‌ماندگی دیگر نواحی نمی‌شود، بلکه رشد و توسعه اقتصادی را در سطح ملی و منطقه‌ای

تحکیم می‌بخشد. ولی تجربیات نشان می‌دهد، نحوه نگرش به توسعه اقتصادی بر پایه ایجاد قطب‌های رشد در مراکز شهری بزرگ کشور به‌عنوان ابزار رشد اقتصادی، نه تنها اثرات مفیدی بر رونق نواحی پیرامونی نگذاشته، بلکه باعث عدم تعادل در توسعه بین نواحی، تمرکز شدید جمعیتی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و اداری و عدم توزیع بهینه امکانات و خدمات در پهنه سرزمین گردیده است. تهران با بیش از دو قرن سابقه مرکزیت اداری - سیاسی کشور و بیش از نیم قرن سابقه به حالت کلان‌شهر بزرگ کشور به‌عنوان قطب رشد برتر، تفوق و برتری خود را در زمینه‌های مختلف حفظ کرده است. تمرکز اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، نظامی، اداری و خدماتی در تهران زمینه اشتغال وسیعی را فراهم کرده و هم‌زمان با آن، رکود نسبی فعالیت‌ها در نقاط دیگر کشور و بر خورداری بیش‌ازپیش تهران از امکانات بهتر خدماتی به این توسعه شتابی خاص بخشیده است. حاکمیت این جریان، سیر عقب ماندگی سایر نواحی جغرافیایی ایران را موجب شده است و از این رو، یک شهر انگلی محسوب می‌شود. می‌توان گفت تمرکزگرایی آثار سوء اقتصادی، اجتماعی فرهنگی، سیاسی و جغرافیایی داشته و موجب تمرکز جمعیت در نواحی خاصی از کشور شده است و از پراکندگی توزیع بهینه منابع و امکانات در پهنه کشور جلوگیری کرده است (موسوی، ۱۳۸۵: ۱۴۹-۱۴۷). از طرفی گروهی تهران امروز را غیر قابل سکونت می‌دانند و معتقدند به دلیل تهدید این شهر توسط حوادث طبیعی همچون زلزله، بهترین گزینه حل مشکلات تهران، انتقال پایتخت سیاسی - اداری است؛ اما برخی دیگر گزینه انتقال پایتخت را راه حل مناسبی نمی‌دانند و هنوز هم به مؤثر بودن راه‌های کوتاه‌مدت و میان‌مدت برای تغییر وضع کنونی شهر تهران امیدوارند. کاهش نرخ جمعیت‌پذیری از ۱۲ میلیون و ۹۰۰ هزار نفر پیش‌بینی شده در طرح تفصیلی به ۱۰ میلیون و ۵۰۰ هزار نفر (مطابق طرح جامع شهر تهران) و جلوگیری از ساخت‌وسازهای بی‌رویه برای تنظیم نرخ جمعیت‌پذیری تدابیری است که گروه دوم درصدد اجرای آن برآمده‌اند (بهرامی، ۱۳۹۴: ۱). از دیدگاه جغرافیایی هر مکانی (شهر)، دارای آستانه جمعیتی بوده و منابع و امکانات نیز برای پاسخگویی به نیاز ساکنین محدود است. از دیدگاه آمایش سرزمین، وجود تعادل و توازن جمعیتی، از اصول اولیه حفظ تعادل‌های منطقه‌ای بوده است. از سوی

دیگر بین پایتخت‌ها و جمعیت رابطه علت و علی وجود دارد، به طوری که پایتخت‌ها با وجود امکانات، شرایط اقتصادی مناسب، تجهیزات مناسب و بالا بودن دسترسی‌ها، نوعی انگیزه و رغبت را بین مردم ایجاد کرده که موجب مهاجرت‌های روزافزون به پایتخت‌ها شده است. افزایش جمعیت و انفجار جمعیتی پایتخت‌ها، عواقب و پیامدهایی را به دنبال داشته است که گاهی به‌عنوان عامل اصلی برای انتقال پایتخت‌ها مطرح می‌شود (فاند رحمتی و بهمن، ۱۳۹۴: ۳۷۵). فرآیند جابه‌جایی و انتقال پایتخت، جریانی هدفمند و سازمان‌دهی شده است که بنا به وضعیت کشورهای مختلف از نظر سیاسی - امنیتی، اقتصادی، اجتماعی - فرهنگی و زیست‌محیطی، با انگیزه و اهداف مختلفی محقق می‌شود، این جابه‌جایی تضمین‌کننده بهبود وضعیت پایتخت کنونی نیست، زیرا نمونه‌هایی (اسلام‌آباد، برازیلیا) دیده شده است که بعد از انتقال هم، همچنان بر روند مشکلات آن افزوده شده است، در واقع انتقال پایتخت، با تغییر ساختار دولت نیز، ارتباط مستقیم دارد (Schatz, 2003: 2)؛ بنابراین نمی‌توان تجربه کشورهای دیگر را در رابطه با انتقال پایتخت، فارغ از دلایل اصلی، مبنایی برای تغییر پایتخت قرار دهیم؛ زیرا روابط سازمان‌ها تنها تا اندازه‌ای به وسیله دولت تنظیم می‌شود (نوبری و رحیمی، ۱۳۸۸: ۱۲).

عملکرد اصلی پایتخت‌ها

پایتخت از دو کارکرد ذاتی متفاوت برخوردار است؛ الف) جذبی و کششی، ب) دفعی و پراکنشی؛ یعنی انسان‌ها، جریان‌ها، مواد و شبکه‌ها را به سمت خود جذب می‌کند و پدیده‌ها، فرمان‌ها، دستورالعمل‌ها، عملیات کنترلی و نظارتی، تولیدات و ... را در سطح فضای مربوط پخش می‌کند و فضا را به حوزه نفوذ و قلمروی اعمال اراده سیاسی خود تبدیل می‌نماید (حافظ‌نیا، ۱۳۸۱: ۲۸۲). از جنبه کششی و جذبی نمایندگی‌های بانک‌های خارجی و اتاق‌های بازرگانی، به خاطر تماس مستقیم و آسان با حکومت، دفاتر خود را در شهر پایتخت بر پا می‌کنند (فاند رحمتی و بهمن، ۱۳۹۴: ۳۷۴ به نقل از Ponds, 1936). ایجاد اتحاد و برقراری انسجام دولت، کارکرد اصلی یک پایتخت ملی است و همچنین مرکز اصلی اشاعه نفوذ و اقتدار سیاسی و فرهنگی است (همان به نقل از Cohen, 1968).

شکل عملکرد اصلی پایتخت‌ها (مأخذ: قائد رحمتی و بهمن، ۱۳۹۴، ۳۷۴)

مروری بر تجارب کشورهای جهان در انتقال و جابه‌جایی پایتخت یا مراکز سیاسی،

اقتصادی

از آنجاکه روند شهرنشینی به‌خصوص در دهه‌های پایانی قرن بیستم از رشد بالایی برخوردار بوده است، تحولات بزرگی نیز در عرصه شهرنشینی و توسعه فضایی و کالبدی در مناطق بزرگ شهری به‌خصوص پایتخت‌های جهان رخ داده است (نوبری و رحیمی، ۱۳۸۸: ۷). بر اساس تجارب بسیاری از کشورهای جهان، شاید یکی از مؤثرترین شیوه‌ها برای کاهش رشد نامتوازن شهری به‌ویژه وسعت یافتن شهر تهران، انتقال و جابه‌جایی نقش‌های سیاسی، اداری و اقتصادی شهر تهران به سایر نواحی کشور باشد. به نظر عده‌ای از محققین این راهبرد می‌تواند ضمن فراهم نمودن شرایط ترمیم ناهنجاری‌های موجود شهر، فرصت‌های کافی را برای توسعه سایر مناطق کشور نیز فراهم نمایند. کشورهای زیادی در جهان این تجربه را شاهد بوده‌اند، همچون استرالیا که توانست فعالیت‌های سیاسی، اداری و اقتصادی را میان شهرهای کامبرا، ملبورن و سیدنی توزیع کند یا بمبئی و دهلی‌نو در هند و یا واشنگتن دی سی نیویورک در ایالات متحده آمریکا که هر کدام این سیاست را عملی ساختند و با این سیاست، فشار ناشی از توسعه شتابان و سریع کشور را از دوش شهرهای

اصلی و مرکزی برداشته و فرصت ترمیم آن‌ها را فراهم آورده‌اند (معاونت توسعه مدیریت و سرمایه انسانی رئیس‌جمهور، ۱۳۸۹). کمپ بل پایتخت‌ها را در شش طبقه دسته‌بندی و مصادیق آن را تعیین کرده است: پایتخت‌های قدیمی (سنتی)، پایتخت‌های جابه‌جا شده، پایتخت‌های از نوع بناشده، پایتخت‌های مرکزی، پایتخت‌های دوبخشی، پایتخت‌های مجمع‌الجزایری، پایتخت‌های با قلمرو و قدرت واحد (Campbell, 2003). علاوه بر انواع فوق به نوع هشتمی نیز به نام پایتخت هوشمند می‌توان اشاره کرد. این نوع پایتخت حاصل عصر دیجیتال و نفوذ فناوری ارتباطات و اطلاعات (ICT) در توسعه اقتصادی جوامع است که مالزی و پایتخت پوتراجایا در کنار کوالالامپور نمونه‌ای مشخص از آن است (Corey, 2004: 42). پیتروال در یک تقسیم‌بندی دیگر انواع پایتخت‌ها را در هفت مورد به‌صورت زیر برمی‌شمارد:

پایتخت‌های چند کارکردی: ترکیب تمام یا بیشتر کارکردهای دارای بالاترین سطح ملی (مانند لندن، پاریس، مادرید، استکهلم، موسکو و توکیو).

پایتخت‌های جهانی: مورد خاصی از نوع نخست هستند؛ نمایانگر شهرهایی که عملکردهای فراملی تجاری، سیاسی یا هر دو را ایفا می‌کنند (مانند لندن و توکیو). پایتخت‌های سیاسی: به‌مثابه مقرهای حکومتی خلق شده‌اند و اغلب فاقد دیگر کارکردهایی هستند که در شهرهای تجاری قبل خود باقی مانده است (مانند لاهه، بن، واشینگتن، اوتاوا، کانبرا و برازیلیا).

پایتخت‌های پیشین: اغلب معکوس نوع دوم هستند، شهرهایی که نقش خود را به‌مثابه یک مقر حکومتی از دست داده‌اند، اما دیگر کارکردهای تاریخی‌شان را حفظ کرده‌اند (مانند برلین از سال ۱۹۴۵ تا ۱۹۹۴ میلادی، سن پترزبورگ، فیلادلفیا و ریودوژانیرو).

پایتخت‌های امپراتوری قدیم: مورد خاصی از نوع سوم هستند، نماینده شهرهای امپراتوری‌های پیشین که نقش امپراتوری خود را از دست داده‌اند، اما همچنان به‌مثابه پایتخت ملی عمل کرده و همچنین ممکن است نقش‌های فرهنگی و تجاری مهمی را برای قلمروهای امپراتوری پیشین ایفا کنند (مانند لندن، مادرید، لیسبون و وین).

پایتخت های ایالتی: مورد خاصی در جوامع فدرال که با نوع سوم همپوشانی دارد. شهرهایی که در سابق به مثابه پایتخت های غیررسمی کار می کرده اند، و برخی اوقات به طور مشترک با پایتخت این نقش را ایفا می کردند، اما اکنون این نقش را از دست داده اند؛ اگرچه هنوز هم برای قلمروهای پیرامون خود کارکردهای پایتخت را دارند (مانند میلان، تورین، اشتوتگارت، مونیخ، مونترال، تورنتو، سیدنی، ملبورن). نیویورک در این گروه یک مورد خاص است، تقریباً یک مورد منحصر به فرد از یک پایتخت ایالتی جهانی.

فرا پایتخت ها: کارکرد مرکز سازمان های بین المللی را دارند، این پایتخت ها ممکن است پایتخت های ملی باشند یا نباشند (مانند بروکسل، استراسبورگ، ژنو، رم و نیویورک). با توجه به دسته بندی فوق، در قرن حاضر در چند کشور، جابه جایی یا انتقال مراکز سیاسی به عنوان ضرورتی نوین مطرح شده است. هرچند مباحثی مانند جمعیت شناختی، جغرافیایی و زیست محیطی مبنای بسیاری از دلایل تغییر پایتخت بوده است، اما با نگاهی دقیق تر به جابه جایی یا شکل گیری پایتخت های جدید، روشن می گردد که این قبیل دلایل نمی توانند تمام جنبه های علت تغییر را نشان دهند (Schatz, 2003)؛ زیرا در این صورت این سؤال مطرح می شود که چرا آرژانتین پایتخت خود را از بوینس آیرس کارمن دی پاگانوس تغییر داده؟ یا چرا کشوری مثل ژاپن پایتخت خود را از توکیو به سندایی یا ناگویا تغییر نمی دهد؟ این در حالی است که توکیو نه به دلیل پایتخت بودنش بلکه به دلایلی از جمله موج سوم صنعتی شدن، هزینه حمل و نقل بین شهری، تراکم جمعیتی و مزایای ناشی از آن به صورت واحد و یکپارچه قدرت یافته و از منافع حاصل از تجمیع بهره مند می شود (Datsou, 2004: 12)؛ بنابراین مجموعه دلایل رسمی ذکر شده نمی توانند به تنهایی علت واقعی و کامل تغییر پایتخت باشند و در کنار این مجموعه دلایل، باید به موضوعاتی مانند تغییر پایه های قدرت، تغییر نوع تمرکز، شمولیت فرهنگی و غیره نیز توجه شود، چراکه مباحثی مانند منطقه، فرهنگ، نژاد، تمرکز و بی طرفی در تصمیم انتقال پایتخت مؤثر بوده و تصمیم نهایی نتیجه سازشی سیاسی خواهد بود (نوبری و رحیمی، ۱۳۸۸: ۷).

ارزیابی مقایسه‌ای تجارب جهانی در زمینه انتقال پایتخت

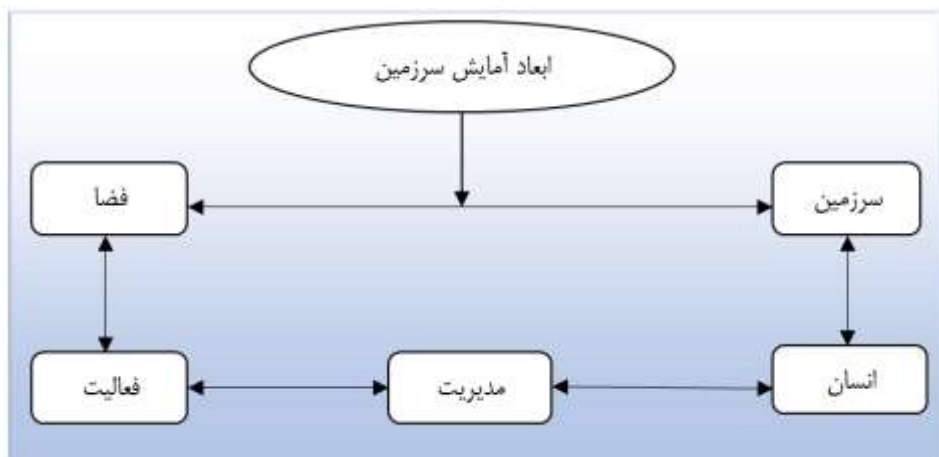
انتقال پایتخت توسط همه کشورهای مورد مطالعه با ساختار حکومتی متفاوت (متمرکز و غیر متمرکز) تقریباً به طور یکسان تجربه شده است. به عبارتی انتقال مرکز سیاسی را نمی‌توان تنها راه تمرکززدایی و کاهش حجم فعالیت در پایتخت دانست، بلکه در نظام‌های حکومتی که بار تصدی دولت بر کلیه امور، بسیار سنگین و خارج از عرف جهانی است و نقش بخش خصوصی در اداره امور بسیار ضعیف است نیز انتقال مراکز سیاسی و تصمیم‌گیری به نقطه‌ای دیگر تا حدود زیادی می‌تواند فشارهای ناشی از تمرکز سیاسی و فعالیتی را کاهش دهد. به‌طور کلی کشورها برای انتقال پایتخت، دلایل خاص خود را داشته‌اند، از میان علل عمده انتقال پایتخت، می‌توان به عوامل سیاسی (آلمان)، تقریباً عوامل دفاعی (برزیل، پاکستان، ترکیه و قزاقستان)، عوامل اقتصادی و توسعه منطقه‌ای (برزیل، پاکستان، ترکیه، قزاقستان، آلمان و مالزی)، عوامل نمادین (آلمان و استرالیا) و عواملی ناشی از مسائل محیط زیستی و ملاحظات طبیعی (برزیل و پاکستان) اشاره کرد. در واقع هر کشوری دلایل خاص خود را برای انتقال پایتخت دارد. دلایل عمده انتقال پایتخت را چنین تقسیم‌بندی کرده‌اند: ۱۱ درصد به دلایل سیاسی، مانند آلمان؛ ۴۴/۵ درصد به دلایل دفاعی مانند برزیل، پاکستان، ترکیه و قزاقستان؛ ۷۸ درصد، به دلایل اقتصادی و توسعه منطقه‌ای مانند برزیل، پاکستان، ترکیه، قزاقستان، آلمان و مالزی؛ ۳۳ درصد به دلایل نمادین، مانند آلمان و استرالیا؛ ۳۷ درصد به دلیل مسائل زیست محیطی یا مسائل مربوط به بلایای طبیعی، مانند برزیل و ۲۲ درصد صرفاً به دلیل نیاز اداری و حکومتی، مانند پاکستان و استرالیا. در برخی موارد، مانند مالزی و آلمان، معادلات و ملاحظات جهانی نیز عامل مهمی در انتقال پایتخت بوده‌اند (ساداتی میانایی و نعمتی کشتلی، ۱۳۹۳: ۱۰۶)؛ اما آنچه مشخص است در اغلب کشورهای مورد مطالعه، رشد منطقه‌ای ناشی از انتقال پایتخت چشمگیر بوده است (داودپور، ۱۳۸۸: ۱۴). پس از گذشت چندین دهه توسعه اقتصادی و رشد جمعیت در مناطق مرکزی در ترکیه ناشی از انتقال پایتخت به مناطق مذکور، درخور توجه است، آثار شروع تحولات توسعه در منطقه آکمولو-آستانه نیز به واسطه انتقال پایتخت به این منطقه

مشهود است. این تحولات نشان می‌دهد که عوامل اقتصادی و سوق دادن جریان توسعه به سمت مناطق کمتر توسعه یافته از طریق انتقال پایتخت می‌تواند به عنوان یکی از مهم ترین عوامل مورد تأیید قرار گیرد. نتیجه دیگری که از ارزیابی مقایسه ای تجارب جهانی در زمینه انتقال پایتخت به دست می‌آید آن است که در ۱۴ مورد کشور بررسی شده در این تحقیق، تمامی کشورها تحت شرایط خاص سیاسی، اقتصادی و تاریخی، روش انتقال پایتخت را برای حل مشکلات پایتخت قبلی انتخاب کرده‌اند. البته بررسی‌ها نشان می‌دهد اگرچه ملاحظات اقتصادی نقش کلیدی را در جریان انتقال پایتخت ایفا کرده‌اند، اما پایتخت‌های جدید به‌طور عمده به محلی برای تمرکز فعالیت‌های سیاسی و حکومتی تبدیل شده‌اند و فعالیت‌های تجاری، فرهنگی، اقتصادی و گردشگری همچنان در پایتخت اولیه ادامه پیدا کرده‌اند.

آمایش سرزمین و ابعاد آن

به‌طور کلی برنامه آمایش سندی برای تحقق توسعه پایدار فضایی، مجموع هدف‌ها، راهبردها، سیاست‌ها و برنامه‌های اجرایی بخش‌های دولتی و غیر دولتی (عمومی، خصوصی و تعاونی) جوامع و کشورهاست. حیطه آمایش سرزمین، شامل اقداماتی است که به‌طور گسترده توسط بخش عمومی به‌کار گرفته می‌شود و در آینده توزیع فعالیت‌ها و سکونتگاه‌ها را در فضا تحت تأثیر قرار می‌دهد. این اقدام‌ها با هدف ایجاد یک سازمان فضایی منطقی از کاربری‌های مختلف سرزمین و با ایجاد پیوندهای بیشتر میان این کاربری‌ها، متوازن ساختن تقاضای توسعه با الزام‌های حفاظت محیط زیست و دستیابی به هدف‌های اجتماعی و اقتصادی مورد نظر دولت‌ها صورت می‌پذیرد. بر این اساس در برنامه ریزی آمایش سرزمین، اقدام‌هایی برای هماهنگ ساختن تأثیرهای فضایی سیاست‌های سایر بخش‌ها به‌منظور دستیابی به توزیع بهینه‌ای از توسعه اقتصادی میان مناطق صورت می‌پذیرد. در این راستا توجه به ابعاد آمایش سرزمین، شامل انسان، فعالیت، سرزمین، فضا و مدیریت در تمامی برنامه ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌ها بسیار حیاتی و مهم است. چنان‌که

در شکل ... آورده شده است، انسان‌هایی که در یک سرزمین زندگی می‌کنند، فعالیت‌های مورد نیازشان را با مدیریت بهینه در فضای سرزمینی انجام می‌دهند؛ مجموعه این کارکردهای فضایی - مکانی ابعاد آمایش سرزمین را تشکیل می‌دهند.

شکل ابعاد آمایش سرزمین (مأخذ: ابراهیم‌زاده و موسوی، ۱۳۹۴: ۲۳)

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده، اگر بخواهیم مقایسه‌ای بین جابه‌جایی‌های پایتخت صورت گرفته در اقصی نقاط جهان با وضعیت کنونی تهران پایتخت ایران داشته باشیم و از تجربیات جهانی در جهت تسهیل امر جابه‌جایی و کاهش مشکلات مربوط به آن بهره بگیریم، به نظر می‌رسد تجربه کشور مالزی در جابه‌جایی پایتخت مفید واقع شود. چنانچه در متن اشاره شد پایتخت رسمی مالزی همچنان کوالالامپور است، اما به دلیل شلوغی بیش از حد این شهر و ترافیک سرسام‌آور (که بخشی از آن به دلیل حضور گردشگران است)، از سال ۲۰۰۲ میلادی، ادارات دولتی، نخست‌وزیری و مراکز قضایی به منطقه‌ای در حاشیه آن، یعنی پاتروجا یا منتقل شد تا هم مدیریت شهر آسان‌تر شود و هم مراجعه به ادارات دولتی و نهادهای قضایی ممکن شود. پاتروجا یا منطقه‌ای پیشرفته از نظر فناوری ساختمانی و صنایع ارتباطی و الکترونیک است. همچنین تجربه تاریخی جابه‌جایی پایتخت بلژیک یادآور می‌شود که وقوع بلایای طبیعی به‌خصوص در مناطق مستعد می‌تواند ویرانگر و

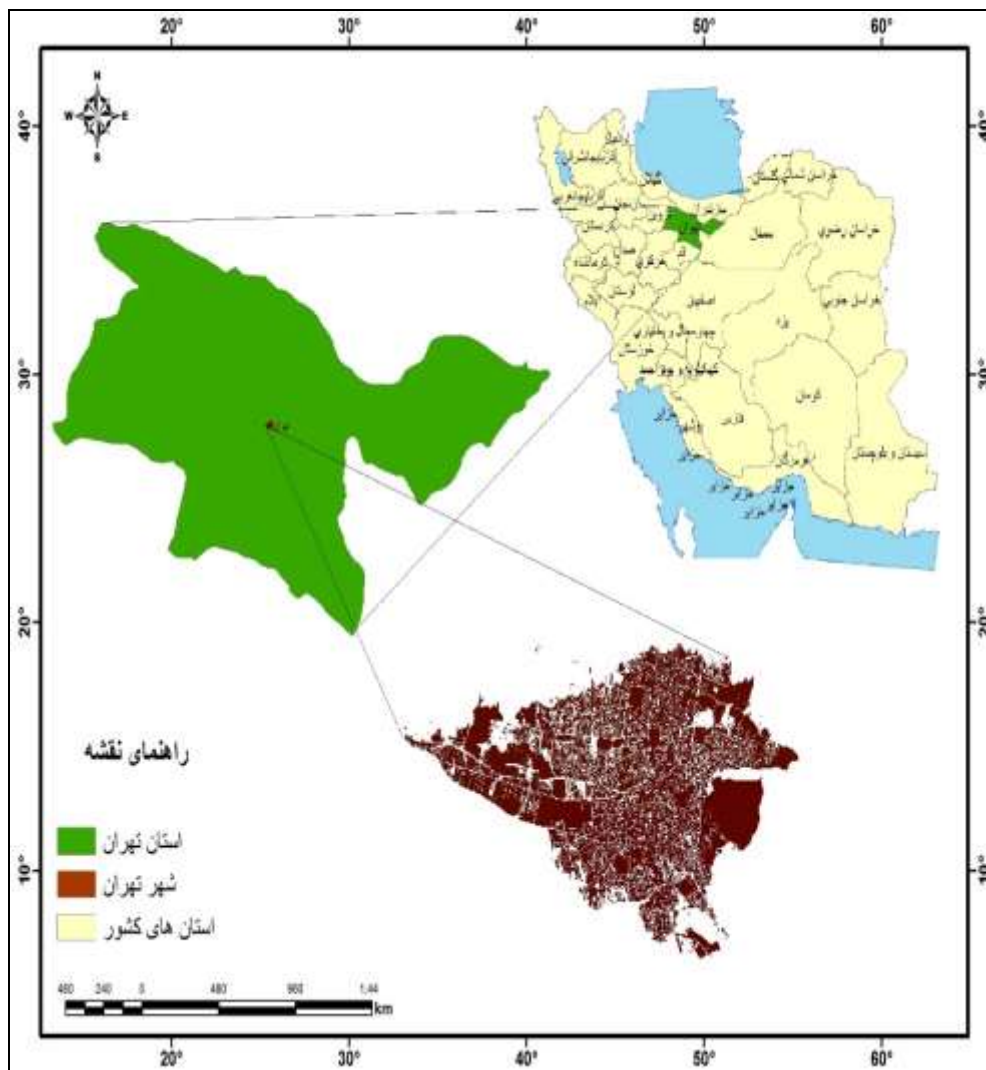
جبران ناپذیر باشد و با توجه به قرارگیری پایتخت ایران در منطقه زلزله خیز با گسل های بزرگ و فعال باید به فکر پیشگیری از فاجعه بود.

روش تحقیق

با توجه به ماهیت موضوع و مؤلفه های مورد بررسی، رویکرد حاکم بر این پژوهش توصیفی - تحلیلی و پیمایشی است. و نوع تحقیق از نظر هدف کاربردی - توسعه ای است. روش گردآوری اطلاعات به دو صورت کتابخانه ای و میدانی صورت گرفت؛ در بخش مطالعات میدانی پرسشنامه ای شامل اصلی ترین موانع موجود در بحث جابه جایی پایتخت که با بررسی پیشینه مطالعاتی موضوع توسط محققین و نظرسنجی از کارشناسان انتخاب شدند؛ طراحی و پس از سنجش روایی آن توسط اساتید و خبرگان علمی در این زمینه با روش مصاحبه، به وسیله ۱۰۰ نفر کارشناس و متخصص از دانشگاه های مختلف کشور و نیز دستگاه های اجرایی دولتی پاسخ داده شد. جامعه آماری در این تحقیق، نخبگان علمی (اساتید دانشگاه و دانشجویان دکترای رشته های برنامه ریزی شهری، جغرافیای سیاسی و برنامه ریزی منطقه ای)، کارشناسان، متخصصان و مدیران شهری می باشند. با توجه به اینکه تعداد کل این جامعه مشخص نبود و همچنین دسترسی سریع به نمونه ها با مشکلات زیادی مواجه بود، از روش نمونه گیری گلوله برفی استفاده شده است. به منظور تعیین حجم پرسشنامه نیز، همان طور که (حافظنیا، ۱۳۸۷: ۱۳۹) توضیح می دهد، از روش تخمین شخصی می توان استفاده کرد؛ یعنی اینکه محقق با در نظر گرفتن عواملی شخصاً نسبت به برآورد حجم نمونه یا تعیین در صد مشخصی از جامعه اقدام می کند. مطابق این روش، تعداد نمونه ها برای گروه هدف، ۱۰۰ نفر به دست آمد. مؤلفه های مورد بررسی، موانع دفاعی و امنیتی فراروی جابه جایی پایتخت است که در قالب ۲۰ گویه انتخاب شده است. پس از جمع آوری اطلاعات از طریق پرسشنامه و کمی سازی اطلاعات توصیفی، برای تجزیه و تحلیل داده ها جهت مشخص شدن میزان تأثیر هر یک از موانع بر جابه جایی پایتخت از مدل معادلات ساختاری در نرم افزار لیزرل استفاده شده است.

محیط‌شناسی

شهر تهران با حدود ۶۶۵ کیلومتر مربع وسعت «در ۵۱ درجه و ۰٫۸ دقیقه تا ۵۱ درجه و ۳۷ دقیقه طول خاوری و ۳۵ درجه و ۳۴ دقیقه تا ۳۵ درجه و ۵۰ دقیقه عرض شمالی» (گیتاشناسی، ۱۳۸۳: ۷) و در منتهی‌الیه شمال شرقی دشت قزوین - تهران در محل تلاقی دو محور ارتفاعی مهم البرز و زاگرس واقع شده است. استان تهران از شمال به استان مازندران، از جنوب شرقی به استان قم، از جنوب غربی به استان مرکزی، از غرب به استان البرز و از شرق به استان سمنان محدود است. این موقعیت ریاضی و عمومی، علاوه بر اعتبار منحصر به فرد ژئوپلیتیکی، از شرایط و منابع سرشار زیستی برخوردار است؛ تهران در یک چهارراه کهن سوق الجیشی واقع در تقاطع راه‌های بین‌المللی و منطقه‌ای در امتداد رشته‌کوه‌های البرز (ترکیه، هند، چین) و رشته‌کوه‌های زاگرس (خلیج فارس، شیراز، اصفهان، بین‌النهرین، قصر شیرین، کرمانشاه، همدان) قرار گرفته است. امروزه کلان‌شهر تهران مهم‌ترین منطقه شهری بین استانبول و کراچی است (مرکز اطلاعات جغرافیایی شهر تهران، ۱۳۸۴: ۲۱). شهر تهران به نسبت سایر شهرهای کشور بیشترین تعداد جمعیت کشور را در خود جای داده است. این شهر در مقابل ۱۳۳۰ شهر به تنهایی ۱۶ درصد جمعیت شهری کشور را به خود اختصاص داده است. تهران ۸،۲۴۴،۵۳۵ میلیون نفر جمعیت ساکن دارد، بزرگ‌ترین شهر غرب آسیا و ۴۲ امین شهر بزرگ جهان است. روزانه حداقل ۱۲ میلیون نفر جمعیت شناور درون و برون‌شهری دارد و با شهرهای مجاور خود که رشد شتابان و بزرگی‌شان را به خاطر هم‌جواری با تهران پذیرا گشته‌اند، به صورت یک مگالاپلیس بزرگ درآمده و تسلط خود را بر تمام شبکه سکونتگاهی کشور گسترانده است. تراکم بسیار زیاد جمعیت در واحد سطح و افزایش لحظه و به لحظه‌ای آن از آستانه‌های تحمل و پذیرش شهر فراتر رفته و شهر را به یک توده عظیم جمعیتی در فضای کشور تبدیل کرده است.

نقشه موقعیت جغرافیایی پایتخت در کشور

ترسیم: نگارندگان

یافته‌های تحقیق

یافته‌ها دو بخش است که در بخش اول با توجه اهداف تحقیق به بررسی میزان تمرکزگرایی در نظام شهری ایران و به خصوص پایتخت ایران یعنی کلان‌شهر تهران پرداخته می‌شود. ابزار دستیابی به اهداف این بخش، شامل شاخص‌های تعیین نخست

شهری مانند شاخص نخست شهر و شاخص چهار شهر، مدل رتبه اندازه شهری زیلف و مدل ضریب تمرکز است. اهمیت این بخش از آن جهت است که به نوعی چالش‌های مربوط به تمرکزگرایی در پایتخت و ضرورت جابه‌جایی پایتخت را برای تمرکززدایی و دستیابی به تعادل‌های منطقه‌ای آشکار می‌سازد. در بخش دوم با توجه به روش‌شناسی تحقیق مبتنی بر جمع‌آوری اطلاعات اصلی مورد نیاز تحقیق از طریق پرسشنامه، ابتدا خصوصیات و شمای کلی از ویژگی‌های نمونه‌های تحقیق و وضعیت پاسخگویی آنان به اختصار تشریح می‌شود؛ و در ادامه نیز پیرو هدف اصلی تحقیق و سؤالات مطروحه، داده‌های جمع‌آوری شده مربوط به موانع فراروی جابه‌جایی پایتخت، با استفاده از مدل معادلات ساختاری و نیز مدل تحلیل شبکه مورد تجزیه و تحلیل و بحث قرار می‌گیرند.

بررسی تمرکزگرایی در نظام شهری ایران با استفاده از شاخص‌های نخست شهری
یکی از ویژگی‌های نظام سکونتگاهی در ایران وجود الگوی نخست شهری می‌باشد. به عنوان گواه در جدول شماره ۱ الگوی نخست شهری در نظام شهری ایران در چهار دوره سرشماری ۱۳۷۵، ۱۳۸۵، ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵ آورده شده است و نشان می‌دهد پایتخت (تهران) در هر چهار دوره مورد مطالعه به‌عنوان شهر مسلط در نظام سکونتگاهی کشور عمل نموده است.

جدول ۱ شاخص نخست شهری و دو شهر در ایران بین سال‌های ۱۳۷۵ تا ۱۳۹۵

سال	جمعیت شهر اول	کل جمعیت شهری	شاخص نخست شهری
۱۳۹۰	۸۱۵۴۰۵۱ (تهران)	۵۳۶۴۶۶۶۱	۶,۵
۱۳۹۵	۸۶۹۳۷۰۶ (تهران)	۵۹۱۴۶۸۴۷	۶,۸
سال	جمعیت شهر اول	جمعیت شهر دوم	شاخص دو شهر
۱۳۷۵	۶۷۵۸۸۴۵ (تهران)	۱۸۸۷۴۰۰ (مشهد)	۳,۵
۱۳۸۵	۷۷۹۷۵۲۰ (تهران)	۲۴۲۷۳۱۶ (مشهد)	۳,۲۱
۱۳۹۰	۸۱۵۴۰۵۱ (تهران)	۲۷۴۹۳۷۴ (مشهد)	۲,۹۶
۱۳۹۵	۸۷۳۷۵۱۰ (تهران)	۳۳۷۲۶۶۰ (مشهد)	۲,۶۰

مأخذ: محاسبات نگارنده بر اساس سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال‌های مذکور

نابرابری توسعه بین نواحی، موجب ایجاد پدیده نخست شهری می شود. نخست شهری باعث نابودی اقتصادی و اجتماعی شهرهای کوچک و نواحی اطراف خود می گردد.

بررسی تمرکزگرایی در نظام شهری ایران با استفاده از شاخص چهار شهر یا

کینزبرگ

بر اساس شاخص چهار شهر طی جدول شماره ۲ نشان می دهد که مقدار شاخص مذکور برای سال ۱۳۷۵ معادل ۰,۶۰ بوده و در نظام شهری ایران حالت برتری وجود داشته است. مقدار شاخص مذکور برای سال ۱۳۸۵ معادل ۰,۵۹ بوده و همچنان نشان از تثبیت حالت برتری تهران بر سایر سکونتگاه ها دارد. همچنین مقدار این شاخص در سال ۱۳۹۰ افزایش یافته و به عدد ۱,۳۳ رسیده که فوق برتری نخست شهر کشور یا به عبارتی پایتخت کشور را بر نظام شهری کشور نشان می دهد.

جدول ۲ محاسبه شاخص چهار شهر در ایران در سه دوره سرشماری از سال ۷۵ تا ۹۰

سال سرشماری	سال ۱۳۷۵	سال ۱۳۸۵	سال ۱۳۹۰
شهر اول	۶۷۵۸۸۴۵ (تهران)	۷۷۹۷۵۲۰ (تهران)	۸۱۵۴۰۵۱ (تهران)
شهر دوم	۱۸۸۷۴۰۰ (مشهد)	۲۴۲۷۳۱۶ (مشهد)	۲۷۴۹۳۷۴ (مشهد)
شهر سوم	۱۲۶۶۰۰۰ (اصفهان)	۱۶۰۲۱۱۰ (اصفهان)	۱۷۵۶۱۲۶ (اصفهان)
شهر چهارم	۱۱۹۱۰۰۰ (تبریز)	۱۳۸۶۰۳۰ (کرج)	۱۶۱۴۶۲۶ (کرج)
مجموع جمعیت چهار شهر	۱۱۱۰۳۲۴۵	۱۳۲۱۲۹۷۶	۱۴۲۷۴۱۷۷
شاخص چهار شهر	۰,۶۰	۰,۵۹	۱,۳۳

منبع: محاسبات نگارنده با استفاده از آمار سرشماری سال های مذکور

توزیع لگاریتمی رتبه - اندازه شهرهای بالای صد هزار نفر جمعیت در نظام شهری ایران (مدل زیپف)

مدل دیگری که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته، مدل زیپف است که از لگاریتم رتبه و اندازه جمعیت شهرهای بالای صد هزار نفر جمعیت به دست آمده است که در این رابطه با استفاده از نرم افزار Excel به بررسی توزیع لگاریتمی شهرهای مناطق مختلف پرداخته شد. بر اساس داده‌های آماری موجود در سرشماری‌های مرکز آمار ایران و تحلیل‌های آماری به دست آمده از روش‌های کمی مدل رتبه - اندازه و نتایج آن به شرح زیر قابل توجه است (جدول ۳). بر اساس اطلاعات جدول زیر، در سطوح بالای شهرهای کشور، یعنی چند کلان شهر بزرگ کشور، ناموزونی و عدم تناسب در توزیع جمعیت به وضوح قابل مشاهده است.

جدول (۳): وضعیت جمعیت شهرهای بالای صد هزار نفر جمعیت در حالت واقعی و در تئوری مرتبه

- اندازه زیپف

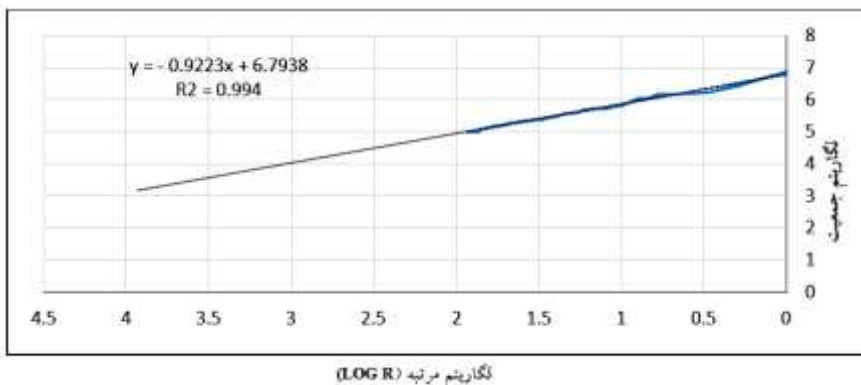
ردیف	نام شهر	مرتبه	جمعیت واقعی	جمعیت تئوری مرتبه - اندازه	LOGR (رتبه)	LOG P جمعیت
1	تهران	1	8154051	8154051	0	6.91
2	مشهد	2	2749374	4077025	0.301	6.44
3	اصفهان	3	۱۷۵۶۱۲۶	2718017	0.477	6.24
4	کرج	4	۱۶۱۴۶۲۶	2038512	0.602	6.21
5	تبریز	5	۱۴۹۴۹۸۸	1630810	0.698	6.17
6	شیراز	6	۱۴۶۰۶۶۵	1359008	0.778	6.16
7	اهواز	7	۱۱۱۲۰۲۱	1164864	0.845	6.05
8	قم	8	۱۰۷۴۰۳۶	1019256	0.903	6.03
9	کرمانشاه	9	۸۵۱۴۰۵	906005	0.954	5.93
10	ارومیه	10	۶۶۷۴۹۹	815405	1	5.82
11	رشت	11	۶۳۹۹۵۱	741277	1.041	5.81
12	زاهدان	12	۵۶۰۷۲۵	679504	1.079	5.75
13	کرمان	13	۵۳۴۴۴۱	627234	1.113	5.73
14	اراک	14	۵۲۶۱۸۲	582432	1.146	5.72
15	همدان	15	۵۲۵۷۹۴	543603	1.176	5.72
16	یزد	16	۴۸۶۱۵۲	509628	1.204	5.69
17	اردبیل	17	۴۸۲۶۳۲	479650	1.230	5.68

ردیف	نام شهر	مرتبۀ	جمعیت واقعی	جمعیت تئوری مرتبۀ - اندازه	LOGR (رتبۀ)	LOG P جمعیت
18	بندرعباس	18	۴۳۵۷۵۱	453002	1.255	5.64
19	اسلام شهر	19	۳۸۹۱۰۲	429160	1.278	5.59
20	زنجان	20	۳۸۶۸۵۱	407702	1.301	5.59
21	قزوین	21	۳۸۱۵۹۸	388288	1.322	5.58
22	سنندج	22	۳۷۳۹۸۷	370638	1.342	5.57
23	خرم آباد	23	۳۴۸۲۱۶	354523	1.361	5.54
24	گرگان	24	۳۲۹۵۳۶	339752	1.380	5.52
25	ساری	25	۲۹۶۴۱۷	326162	1.397	5.47
26	ملارد	26	۲۹۰۸۱۷	313617	1.414	5.46
27	قدس	27	۲۸۳۵۱۷	302001	1.431	5.45
28	کاشان	28	۲۷۵۳۲۵	291216	1.447	5.44
29	گلستان	29	۲۵۹۴۸۰	281174	1.462	5.41
30	شهریار	30	۲۴۹۴۷۳	271801	1.477	5.40
31	دزفول	31	۲۴۸۳۸۰	263033	1.491	5.40
32	خمینی شهر	32	۲۴۴۶۹۶	254814	1.505	5.39
33	بروجرد	33	۲۴۰۶۵۴	247092	1.518	5.38
34	نیشابور	34	۲۳۹۱۸۵	239825	1.531	5.38
35	سبزوار	35	۲۳۱۵۵۷	232972	1.544	5.36
36	نجف آباد	36	۲۲۱۸۱۴	226501	1.556	5.35
37	آمل	37	۲۱۹۹۱۵	220379	1.568	5.34
38	بابل	38	۲۱۹۴۶۷	214580	1.579	5.34
39	ورامین	39	۲۱۸۹۹۱	209078	1.591	5.34
40	آبادان	40	۲۱۲۷۴۴	203851	1.602	5.33
41	پاکدشت	41	۲۰۶۴۹۰	198879	1.612	5.31
42	خوی	42	۲۰۰۹۸۵	194144	1.623	5.30
43	ساوه	43	۲۰۰۴۸۱	189629	1.633	5.30
44	بجنورد	44	۱۹۹۷۹۱	185319	1.643	5.30
45	قائم شهر	45	۱۹۶۰۵۰	181201	1.653	5.29
46	بوشهر	46	۱۹۵۲۲۲	177261	1.662	5.29
47	قرچک	47	۱۹۱۵۸۸	173490	1.672	5.28
48	سیرجان	48	۱۸۵۶۲۳	169876	1.681	5.27
49	بیرجند	49	۱۷۸۰۲۰	166409	1.690	5.25
50	ایلام	50	۱۷۲۲۱۳	163081	1.698	5.24
51	بوکان	51	۱۷۰۶۰۰	159883	1.707	5.23
52	ملایر	52	۱۶۹۳۵۲	156808	1.716	5.23

ردیف	نام شهر	مرتبۀ	جمعیت واقعی	جمعیت تئوری مرتبۀ - اندازه	LOGR (رتبۀ)	LOG P جمعیت
53	مراغه	53	۱۶۲۲۷۵	153850	1.724	5.21
54	شهرکرد	54	۱۵۹۷۵۵	151000	1.732	5.20
55	نسیم‌شهر	55	۱۵۷۴۷۴	148255	1.740	5.20
56	بندر ماهشهر	56	۱۵۳۷۷۸	145608	1.748	5.19
57	سمنان	57	۱۵۳۶۸۰	143053	1.755	5.19
58	رفسنجان	58	۱۵۱۴۲۰	140587	1.763	5.18
59	مهاباد	59	۱۴۷۲۶۸	138204	1.770	5.17
60	گنبد کاووس	60	۱۴۴۵۴۶	135900	1.778	5.16
61	شاهین‌شهر	61	۱۴۳۳۰۸	133672	1.785	5.16
62	شاهرود	62	۱۴۰۴۷۴	131516	1.792	5.15
63	سقز	63	۱۳۹۷۳۸	129429	1.799	5.15
64	مرودشت	64	۱۳۸۶۴۹	127407	1.806	5.14
65	زابل	65	۱۳۷۷۲۲	125446	1.812	5.14
66	تربت حیدریه	66	۱۳۱۱۵۰	123546	1.819	5.12
67	خرمشهر	67	۱۲۹۴۱۸	121702	1.826	5.11
68	اندیمشک	68	۱۲۶۸۱۱	119912	1.832	5.10
69	مرند	69	۱۲۴۳۳۳	118174	1.838	5.09
70	شهرضا	70	۱۲۳۷۶۷	116486	1.845	5.09
71	میاندوآب	71	۱۲۳۰۸۱	114845	1.851	5.09
72	ایذه	72	۱۱۷۰۹۳	113250	1.857	5.07
73	بندرانزلی	73	۱۱۶۶۶۴	111699	1.863	5.07
74	جهرم	74	۱۱۴۱۰۸	110189	1.869	5.06
75	جیرفت	75	۱۱۱۰۳۴	108720	1.875	5.05
76	مریوان	76	۱۱۰۴۶۴	107290	1.880	5.04
77	کمال‌شهر	77	۱۰۹۹۴۳	105896	1.886	5.04
78	یاسوج	78	۱۰۸۵۰۵	104539	1.892	5.04
79	نظرآباد	79	۱۰۷۸۰۶	103215	1.897	5.03
80	بهبهان	80	۱۰۷۴۱۲	101925	1.903	5.03
81	بیم	81	۱۰۷۱۳۱	100667	1.908	5.03
82	شوشتر	82	۱۰۶۸۱۵	99439	1.913	5.03
83	فسا	83	۱۰۴۸۰۹	98241	1.919	5.02
84	قوچان	84	۱۰۳۷۶۰	97072	1.924	5.02
85	مسجد سلیمان	85	۱۰۳۳۶۹	95930	1.929	5.01
86	محمدشهر	86	۱۰۰۵۱۹	94814	1.934	5.00

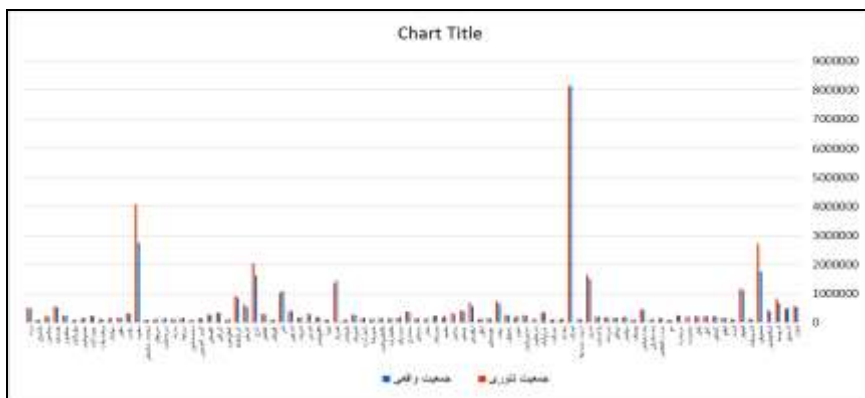
منبع: محاسبات نگارنده

چنانچه از نمودار زیر پیداست، با وجود هماهنگی و تناسب در لایه های پایینی و میانی نمودار، در سطوح بالایی انحراف چشمگیری از حد مطلوب به چشم می خورد، اما به هر حال روند به سمت منحنی مطلوب (خط توزیع نرمال) در حرکت بوده است. توضیح اینکه میزان R2 که نشان دهنده میزان تناسب توزیع جمعیت است، هرچقدر به سمت ۱ حرکت کند، یعنی توزیع نرمال تری صورت گرفته است.

نمودار توزیع لگاریتمی مرتبه - اندازه شهرهای بالای ۱۰۰ هزار نفر جمعیت کشور (۱۳۹۰)

نمودار رتبه - اندازه برای دوره های مختلف که وضعیت توزیع کل شهرهای بالای صد هزار نفر کشور را از لحاظ اندازه جمعیتی نشان می دهد نیز ترسیم گردیده است که به نحوی بیانگر روندهای به اثبات رسیده در دیگر شاخص هاست.

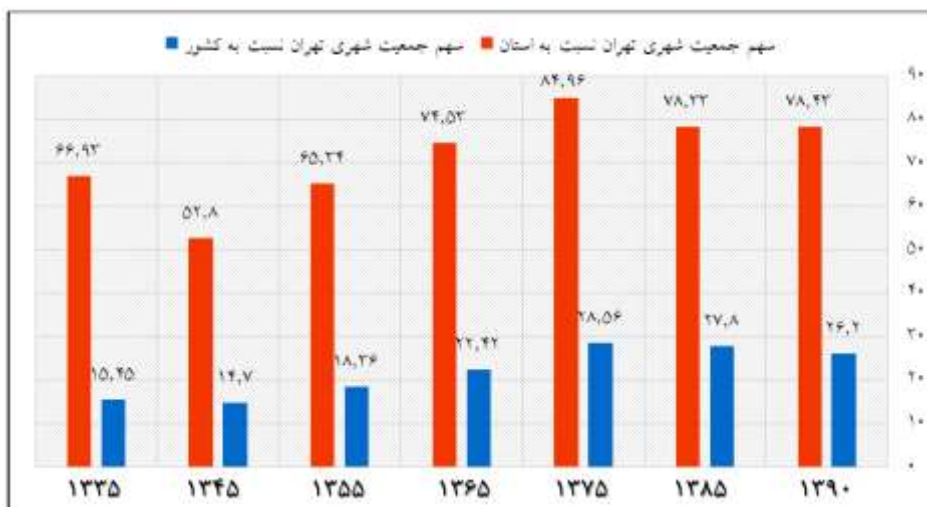
نمودار وضعیت جمعیت شهرهای بالای صد هزار نفر جمعیت در حالت واقعی و تئوری مرتبه - اندازه زیف

منبع: محاسبات نگارنده

بررسی وضعیت جمعیت شهری و تغییرات آن در نظام شهری ایران طی دوره های

مختلف سرشماری و سهم جمعیت شهری پایتخت در این تحولات

اختصاص سهم بالای جمعیتی در شهر تهران باعث گردیده که استان تهران نیز به‌طور پیوسته، از لحاظ جمعیتی در میان استان‌های کشور، رتبه اول را به خود اختصاص دهد. این روند رو به رشد و فزاینده، قطبی بودن نظام شهری ایران، نابرابری‌های جمعیتی و نبود سلسله‌مراتب منظم در نظام شهری را نشان می‌دهد. سهم شهر تهران از جمعیت شهری کشور و همچنین سهم آن از جمعیت استان تهران نیز همواره بالا بوده است. این روند در نمودار زیر نشان داده شده است.

نمودار سهم جمعیت شهری شهر تهران در جمعیت شهری کشور و استان

منبع: محاسبات نگارنده

با توجه به یافته‌های نمودار فوق، سهم جمعیت شهر تهران به کل جمعیت شهری کشور در دوره ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰ رقم بالایی را نشان می‌دهد، اگرچه این نسبت در سال ۱۳۳۵ برابر با ۲۶,۲ درصد بوده و در سال ۱۳۹۰ به ۱۵,۴۵ درصد کاهش یافته، اما در مجموع شهر تهران در کل این دوره به عنوان نخست شهر کشور شناخته شده و رتبه اول را در میان شهرهای کشور داشته است. همچنین کاهش سهم جمعیت شهری شهر تهران نسبت به

استان از ۷۸,۴۳ در سال ۱۳۳۵ به ۶۶,۹۳ در سال ۱۳۹۰ در واقع یک کاهش جمعیت کاذب است چراکه جمعیت این شهر به اطراف تهران و در واقع مجموعه کلان شهری تهران مهاجرت کرده‌اند.

توزیع لگاریتمی رتبه-اندازه شهرها در نظام شهری استان تهران

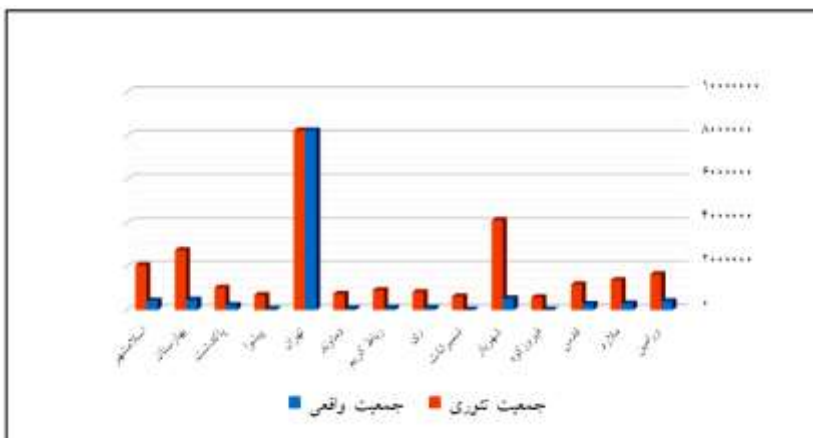
با عنایت به اطلاعات جدول شماره (۴) مشاهده می‌شود که جمعیت ایده‌آل مدل رتبه اندازه با جمعیت فعلی شهرهای استان اختلاف فاحشی دارد، به طوری که جمعیت شهر نخست؛ یعنی تهران حدوداً ۱۵ برابر دومین شهر (شهریار)، ۱۷ برابر سومین شهر (بهارستان)، ۱۸ برابر چهارمین شهر (اسلامشهر) و ۳۸۳ برابر آخرین شهر، یعنی فیروزکوه است. اختلاف جمعیت واقعی و جمعیت ایده‌آل شهرهای استان را در نمودار شماره (۴-۶) نیز می‌توان مشاهده کرد.

جدول (۴): وضعیت جمعیت شهرهای استان تهران در حالت واقعی و تئوری مرتبه - اندازه زیف

ردیف	نام شهر	مرتبه	جمعیت واقعی	جمعیت تئوری مرتبه - اندازه	LOGR (رتبه)	LOG P جمعیت
۱	تهران	۱	۸۲۴۴۷۵۹	۸۲۴۴۷۵۹	۰,۰	۶,۹۲
۲	شهریار	۲	۵۳۹۰۴۲	۴۱۲۲۳۷۹	۰,۳۰	۵,۷۳
۳	بهارستان	۳	۴۷۳۳۱۰	۲۷۴۸۲۵۳	۰,۴۸	۵,۶۸
۴	اسلامشهر	۴	۴۳۵۴۰۱	۲۰۶۱۱۸۹	۰,۶۰	۵,۶۴
۵	ورامین	۵	۴۱۵۴۸۲	۱۶۴۸۹۵۱	۰,۷۰	۵,۶۲
۶	ملارد	۶	۳۱۰۰۵	۱۳۷۴۱۲۶	۰,۷۸	۵,۴۹
۷	قدس	۷	۲۸۳۵۱۷	۱۱۷۷۸۲۲	۰,۸۵	۵,۴۵
۸	پاکدشت	۸	۲۳۳۲۵۹	۱۸۵۳۱۹	۰,۹	۵,۳۷
۹	رباط کریم	۹	۱۰۵۰۳۲	۱۸۱۲۰۱	۰,۹۵	۵,۰۲
۱۰	ری	۱۰	۱۰۰۰۴۵	۱۷۷۲۶۱	۱,۰۰	۵,۰۰
۱۱	دماوند	۱۱	۷۳۴۹۷	۱۷۳۴۹۰	۱,۰۴	۴,۸۷
۱۲	پیشوا	۱۲	۴۷۲۵۳	۱۶۹۸۷۶	۱,۰۸	۴,۶۷
۱۳	شمیرانات	۱۳	۲۳۷۰۰	۱۶۶۴۰۹	۱,۱۱	۴,۳۷
۱۴	فیروزکوه	۱۴	۲۱۴۸۵	۱۶۳۰۸۱	۱,۱۵	۴,۳۳

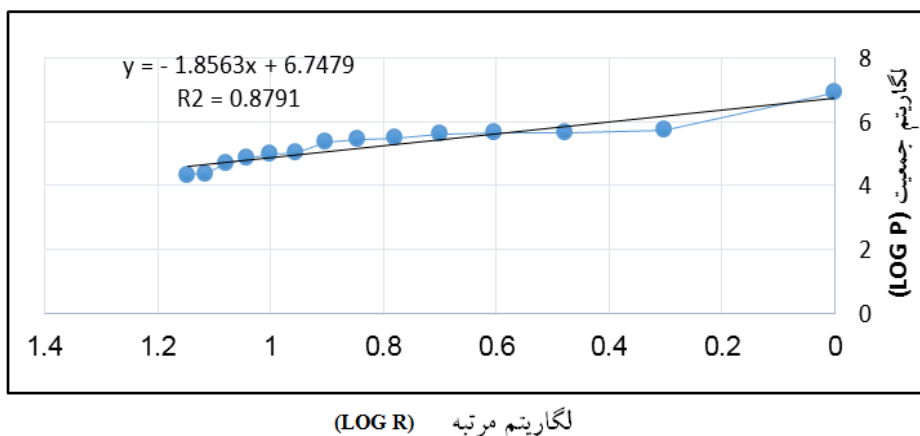
منبع: محاسبات نگارنده

نمودار وضعیت جمعیت شهرهای استان تهران در حالت واقعی و تئوری مرتبه - اندازه زیف

براساس مطالعات انجام گرفته در کلیه مناطق، همبستگی معکوس نسبتاً زیادی بین لگاریتم رتبه و لگاریتم اندازه (جمعیت) شهرها مشاهده می‌شود (جدول ...). همچنین مقدار ضریب خط یا شیب خط رتبه - اندازه با خط تعادل برای سال مورد بررسی ۱۸۵۶- بوده است (نمودار زیر)؛ یعنی در شیب خط رگرسیون در نظام شهری استان تهران، عدم تعادل برقرار است و اعداد به دست آمده نشان از تسلط نخست شهر (تهران) بر روی شبکه شهری استان است.

نمودار توزیع لگاریتمی مرتبه - اندازه شهری استان تهران (۱۳۹۰)

تحلیل مدل معادلات ساختاری اثر گذاری هریک از مؤلفه های مورد بررسی بر فرآیند انتقال پایتخت در ایران

مدل سازی معادلات ساختاری، روش آماری منسجمی است که به تحلیل روابط بین متغیرهای مشاهده شده و متغیرهای مکنون می پردازد، نرم افزار لیزرل که برای اولین بار جورسکاگ و سوربوم (۱۹۹۳ م) آن را مطرح کردند، به نوعی، شبیه رگرسیون چندگانه است که از این نوع مدل سازی به عنوان روشی قدرتمند برای ارزیابی تعامل بین متغیرها، روابط غیرخطی بین آن ها، روابط بین متغیرهای مستقل و لحاظ کردن خطاهای اندازه استفاده می شود (موسوی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۶۳).

این پژوهش دارای ۲۰ متغیر مشاهده پذیر است که در مجموع دو مفهوم (موانع دفاعی و امنیتی) را اندازه گیری می کنند. برای انجام این آزمون از نرم افزار لیزرل استفاده شده است. به این مفهوم که بعد از بررسی نظریه های تحقیق و ارزیابی مدل مفهومی، با استناد به نتایج اولیه مدل به دست آمده در لیزرل، عمده ترین متغیرهایی که می توانستند برای الگوسازی لیزرل مفید واقع شوند در مجموع دو متغیر مکنون درونی (مؤلفه های ذکر شده) تأثیرگذار بر یک متغیر مکنون بیرونی یعنی جابه جایی پایتخت مشخص شدند.

مطابق با اطلاعات جدول (۵)، شاخص های برازش الگوی آزمون شده گزارش شده اند که برازش مناسبی با داده های گردآوری شده دارد. این شاخص ها عبارت اند از شاخص نیکویی برازش (GFI)، شاخص برازش تطبیقی (CFI)، که مقادیر بیشتر از ۰/۹ نشانگر برازش مناسب الگو هستند، شاخص نیکویی برازش تعدیل یافته (AGFI) که مقادیر بیشتر از ۰/۸ قابل قبول هستند، و مجذور میانگین مربعات خطای تقریب (RMSEA) که مقادیر کمتر از ۰/۰۸ نشانگر برازش مناسب الگوی هستند.

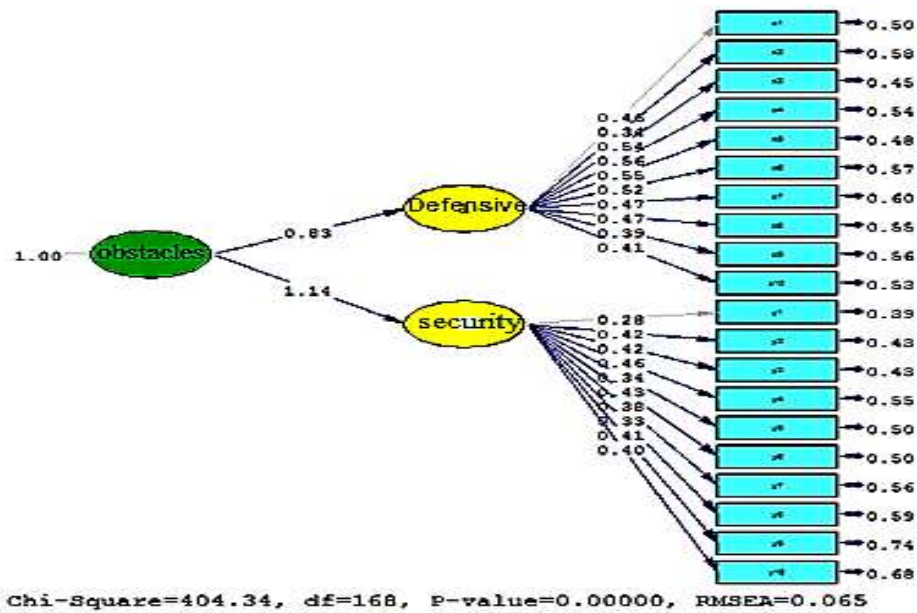
جدول (۵): شاخص‌های نیکویی برازش مدل ساختاری تأثیر متغیرهای تحقیق در ایجاد موانع

فراروی جابه‌جایی پایتخت

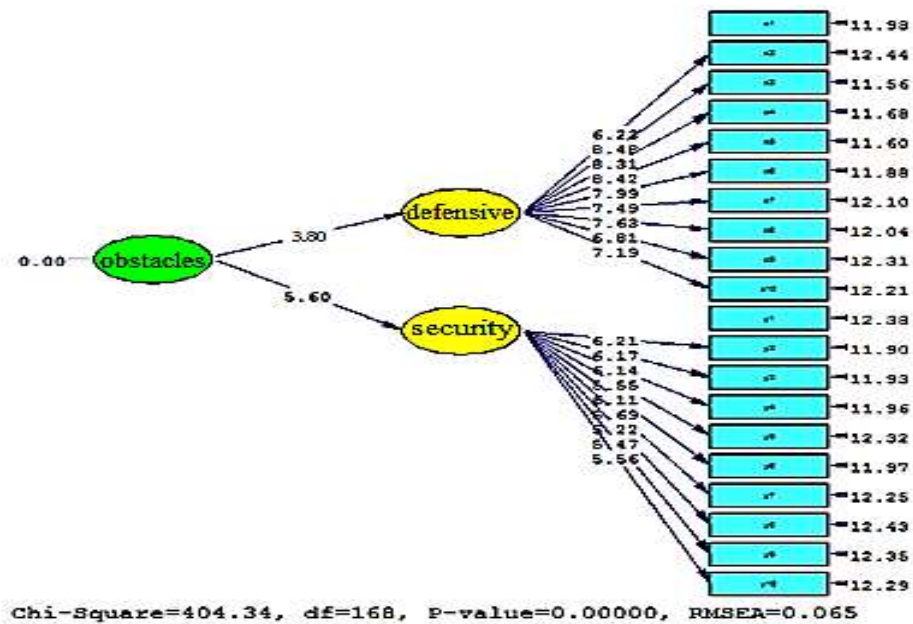
شاخص‌ها	نام شاخص	مدل اصلاح‌شده	برازش قابل قبول
برازش مطلق	سطح تحت پوشش کای اسکور	۰/۰۹	بزرگتر از ۰/۰۵ درصد
	نیکویی برازش	۰/۹۲	GFI > ۹۰
	نیکویی برازش اصلاح شده	۰/۹۵	AGFI > ۹۰
برازش تطبیقی	برازش نرمال نشده	۰/۹۲	NNFI > ۹۰
	برازش نرمال شده	۰/۸۸	NFI > ۹۰
	برازش تطبیقی	۰/۹۱	GFI > ۹۰
	برازش افزایش	۰/۸۹	IFI > ۹۰
برازش تقلیل یافته	شاخص برازش نرمال تقلیل یافته	۰/۸۰	بالا تر از ۵۰ درصد
	ریشه میانگین مربعات خطای برآورد	۰/۰۶۵	کمتر از ۱۰ درصد
	کای اسکور نرمال شده به درجه آزادی	۱/۳۸	RMSEA ۳ تا ۱

منبع: محاسبات نگارنده

یافته‌ها بیانگر اعداد معنی داری مربوط به مؤلفه‌های جابه‌جایی پایتخت (اعم از بار عاملی و خطاهای آن) و همبستگی بین دو متغیر مکنون (موانع دفاعی و موانع امنیتی) است، زیرا معنی داری اعداد (t-value) از ۹۶ / ۱ بزرگ تر است. همچنین مشاهده می‌شود که هر یک از مؤلفه‌ها بر متغیر جابه‌جایی پایتخت اثرات مستقیمی داشته است که در ذیل اشاره می‌شود: موانع امنیتی با اثر مستقیم ۱،۱۴ و موانع دفاعی با اثر مستقیم ۰/۸۳ (نمودار ۹). از آنجایی که قدرت رابطه بین عامل (متغیر پنهان) و متغیر قابل مشاهده به وسیله بار عاملی نشان داده می‌شود و همان‌طور که قبلاً ذکر شد اگر بار عاملی کمتر از ۰/۳ باشد، رابطه ضعیف در نظر گرفته می‌شود، بنابراین می‌توان گفت اثرات مستقیم مؤلفه‌ها و همچنین تمامی اثرات غیر مستقیم متغیرهای قابل مشاهده به جز شاخص اول از مؤلفه امنیتی (اختلافات سیاسی میان احزاب) که با بار عاملی ۰/۲۸، رابطه ضعیفی را برقرار کرده‌اند، معنادار و قوی هستند.

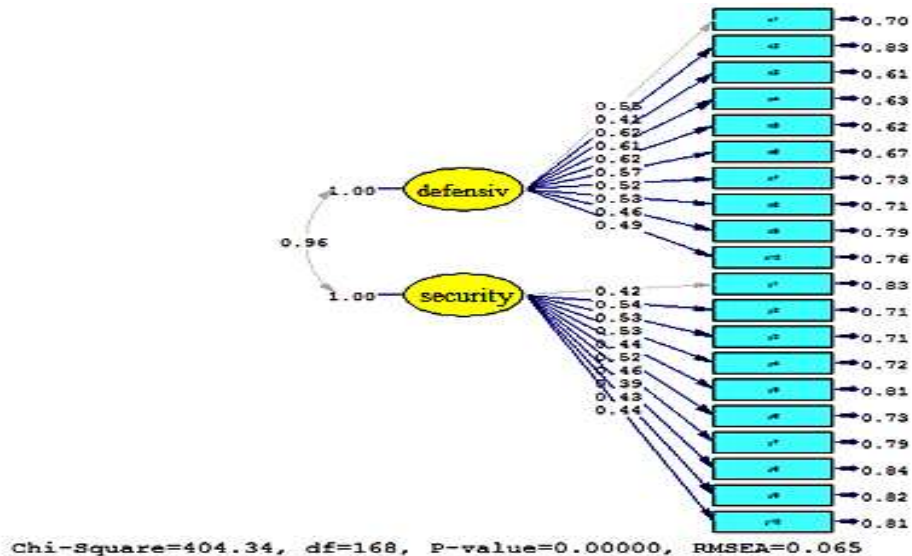

نمودار خروجی نرم افزار لیزرل از تخمین غیراستاندارد تحلیل مسیر

نمودار خروجی نرم افزار لیزرل از معنی داری اعداد در تحلیل مسیر (t-value)

نمودار (Y-Model) نتایج و یافته‌های حاصل از تحلیل در مدل ساختاری مربوط به مؤلفه‌های پژوهش را نشان می‌دهد که یک نوع همبستگی و ارتباط منطقی و معنادار در ارتباط مؤلفه‌ها نسبت به یکدیگر ایجاد شده است.

نمودار الگوی تحلیلی تأثیرگذاری مؤلفه‌های انتخابی بر متغیر وابسته در حالت معناداری

با توجه به اطلاعات جدول و با عنایت به دو نمودار بالا، مشاهده می‌شود که موانع امنیتی با میزان اثر مستقیم ۱,۱۴ به‌عنوان اثرگذارترین مؤلفه انتخاب شده است. از بین ۱۰ فاکتور مهم امنیتی، «به وقوع پیوستن نزاع‌های سیاسی بر سر تفویض قدرت و اختیارات و توزیع وزارتخانه‌ها در شهرهای مختلف» با بار عاملی (۰,۴۶)؛ «موفق نبودن انتقال پایتخت‌های دیگر در سایر نواحی جهان» با بار عاملی (۰,۴۳)؛ «مقاومت مردم، جناح‌ها و گروه‌های سیاسی به دلایلی چون ترس از بیکاری، از دست دادن منافع و...» و «رابطه‌گرایی شدید سیاسی در واگذاری‌ها (اختیارات و منابع)» با بار عاملی (۰,۴۲)، «ثبات سیاسی و امنیت قضایی در پایتخت کنونی»؛ با بار عاملی (۰,۴۱)؛ «وجود سازمان‌های توزیع قدرت (گروه‌های ذی‌نفوذ و ذی‌نفع)» با بار عاملی (۰,۴۰)؛ «ایجاد اختلافات قومی بین شهرهای

منتخب برای پایتخت جدید» با بار عاملی (۰,۳۸)؛ «انگیزه های سیاسی طراحان طرح جابه جایی برای به چالش کشیدن دولت در وضع تنگنای اقتصادی» با بار عاملی (۰,۳۴)؛ «بسترسازی برای حرکات افراطی و ایجاد آشوب های قومی - فرقه ای» با بار عاملی (۰,۳۳) و «اختلافات سیاسی میان احزاب» با بار عاملی (۰,۲۸)، به ترتیب بیشترین اثر را در این مؤلفه داشته اند.

جدول شماره (۵): نتایج مدل ساختاری اثر سنجی شاخص های امنیتی

مؤلفه	اثر مستقیم	فاکتورها	اثر مستقیم	اثر غیر مستقیم
امنیتی	1.14	اختلافات سیاسی میان احزاب	0.28	0.3192
		مقاومت مردم، جناح ها و گروه های سیاسی به دلایلی چون ترس از بیکاری، از دست دادن منافع و...	0.42	0.4788
		رابطه گرایی شدید سیاسی در واگذاری ها (اختیارات و منابع)	0.42	0.4788
		ایجاد نزاع های سیاسی بر سر تفویض قدرت و اختیارات و توزیع وزارتخانه ها در شهرهای مختلف	0.46	0.5244
		انگیزه های سیاسی طراحان طرح جابه جایی برای به چالش کشیدن دولت در وضع تنگنای اقتصادی	0.34	0.3876
		موفق نبودن انتقال پایتخت های دیگر در سایر نواحی جهان	0.43	0.4902
		ایجاد اختلافات قومی بین شهرهای منتخب برای پایتخت جدید	0.38	0.4332
		بسترسازی برای حرکات افراطی و ایجاد آشوب های قومی - فرقه ای	0.33	0.3762
		ثبات سیاسی و امنیت قضایی در پایتخت کنونی	0.41	0.4674
		وجود سازمان های توزیع قدرت (گروه های ذی نفوذ و ذی نفع)	0.40	0.456

منبع: محاسبات نگارنده

مؤلفه دوم یعنی موانع دفاعی جابه جایی پایتخت نیز با میزان اثر مستقیم ۰,۸۳ شامل ۱۰ فاکتور مهم است که از بین این ۱۰ فاکتور مهم دفاعی، «موقعیت جغرافیایی مناسب پایتخت فعلی از نظر مرکزیت و دسترسی» با بار عاملی (۰,۵۶)؛ «تمرکز بالای نیروهای دفاعی و امنیتی در پایتخت و شناخت کافی نسبت به نقاط ضعف و قوت پایتخت هنگام بروز تهدید» با بار عاملی (۰,۵۵)؛ «آگاهی سیاسی بالای پایتخت نشینان و عکس العمل مناسب در مقابل فتنه های دشمن (داخلی و خارجی)» با بار عاملی (۰,۵۴)؛ «سیستم حمل و نقل سریع (مترو) جهت جابه جایی اضطراری و وجود پناهگاهی مناسب و امن در صورت لزوم (در

حال حاضر این امکان در دیگر شهرهای کشور بسیار کمتر است» با بار عاملی (۰,۵۲)، «وسعت تهران و محدودیت دسترسی سریع و هم‌زمان دشمن به تمام مراکز و نقاط استراتژیک» و «رعایت مناسب اصول پدافند غیر عامل در پایتخت» با بار عاملی (۰,۴۷)؛ «موقعیت ژئوپلیتیکی مناسب پایتخت» با بار عاملی (۰,۴۶)؛ «یافتن مکان مناسب برای پایتخت جدید در شرایط کنونی» با بار عاملی (۰,۴۱)؛ «لرزه‌خیزی تقریباً یکنواخت اکثر نقاط ایران به دلیل وجود گسل‌های مختلف در همه جای کشور» با بار عاملی (۰,۳۹) و «همگرایی و وحدت موجود در پایتخت در بین اقوام و مذاهب که امر دفاع را تسهیل می‌کند» با بار عاملی (۰,۲۸) به ترتیب بیشترین اثر را در این مؤلفه داشته‌اند.

جدول شماره (۶): نتایج مدل ساختاری اثر سنجی شاخص‌های دفاعی

اثر غیر مستقیم	اثر مستقیم	فاکتورها	اثر مستقیم	مؤلفه
0.3818	0.46	موقعیت ژئوپلیتیکی مناسب پایتخت	۰,۸۳	دفاعی
0.2822	0.34	همگرایی و وحدت موجود در پایتخت در بین اقوام و مذاهب که امر دفاع را تسهیل می‌کند.		
0.4482	0.54	آگاهی سیاسی بالای پایتخت‌نشینان و عکس‌العمل مناسب در مقابل فتنه‌های دشمن (داخلی و خارجی)		
0.4648	0.56	موقعیت جغرافیایی مناسب پایتخت فعلی از نظر مرکزیت و دسترسی		
0.4565	0.55	تمرکز بالای نیروهای دفاعی و امنیتی در پایتخت و شناخت کافی نسبت به نقاط ضعف و قوت پایتخت هنگام بروز تهدید		
0.4316	0.52	سیستم حمل‌ونقل سریع (مترو) جهت جابه‌جایی اضطراری و وجود پناهگاهی مناسب و امن در صورت لزوم (در حال حاضر این امکان در دیگر شهرهای کشور بسیار کمتر است)		
0.3901	0.47	وسعت تهران و محدودیت دسترسی سریع و هم‌زمان دشمن به تمام مراکز و نقاط استراتژیک		
0.3901	0.47	رعایت مناسب اصول پدافند غیر عامل در پایتخت		
0.3237	0.39	لرزه‌خیزی تقریباً یکنواخت اکثر نقاط ایران به دلیل وجود گسل‌های مختلف در همه جای کشور		
0.3403	0.41	یافتن مکان مناسب برای پایتخت جدید در شرایط کنونی		

منبع: محاسبات نگارنده

اولویت سنجی موانع فراروی جابه جایی پایتخت در ایران با استفاده از مدل تحلیل شبکه (ANP)

یکی از اهداف این پژوهش در راستای پاسخ گویی به سؤال دوم تحقیق، اولویت بندی موانع دفاعی - امنیتی فراروی جابه جایی پایتخت در ایران است. می توان گفت هدف از این اولویت بندی، شناسایی و توجه به موانع اصلی است که به هر نحوی فراروی طرح انتقال پایتخت قرار دارند. همچنین با شناسایی این اولویت ها می توان راهکارها و پیشنهادات مناسبی را در جهت رفع و یا کاهش اثرات موانع، اتخاذ کرد. در این راستا پس از شناسایی اصلی ترین موانع دفاعی - امنیتی در قالب بیست شاخص ذکر شده و وزن دهی آنها توسط کارشناسان مربوطه، ابتدا میزان اثرات هر یک از عوامل و متغیرهای تحقیق مشخص شد. همان گونه که مشاهده می شود نرخ ناسازگاری قضاوت انجام شده برابر با ۰.۶۶۳/ است. در این روش مقدار ناسازگاری نباید از ۱ بیشتر باشد (جدول ۷).

جدول (۷): اوزان نسبی و نهایی، نرخ ناسازگاری مدل شبکه ای ANP

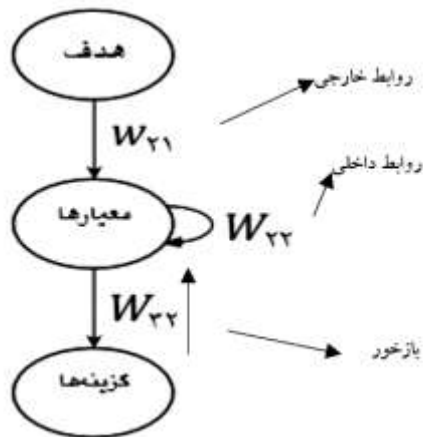
شاخص ها	موانع دفاعی	موانع امنیتی
وزن نسبی	۰,۷۱۹	۰,۴۴۰
وزن نهایی	۰,۴۱۸	۰,۲۰۹
نرخ ناسازگاری	۰,۰۶۴۱	۰,۰۰۶۸۵
نرخ ناسازگاری قضاوت انجام شده ۰,۰۶۶۳		

منبع: محاسبات نگارندگان

مطابق جدول (۷) وزن نسبی خوشه ها از طریق مقایسه ماتریس زوجی به دست آمده است. در ماتریس زوجی نمره aij اهمیت نسبی مؤلفه در سطر i با توجه به ستون j را نشان می دهد؛ به عبارتی $aij = wi/wj$ را مشخص می کند. سپس مقایسه عناصر داخل هر خوشه شبیه روش AHP انجام می گیرد، در گام بعدی وزن نسبی عناصر ماتریس محاسبه و در نهایت عناصر جدول نرمال می شوند. با توجه به اینکه برخی عناصر درون خوشه ها ممکن است به عناصر سایر خوشه ها وابسته باشند، در این صورت با توجه به معیارهای

کنترل ماتریس مقایسه زوجی تشکیل شده و عناصر ماتریس دویه دو با هم مقایسه می‌شوند و وزن ماتریس به دست می‌آید و نتیجه وارد سوپرماتریس اولیه می‌شود.

نمودار (۴-۱۲): ساختار تحلیل شبکه

سوپر ماتریس حاصل از تلفیق ماتریس‌های مختلف، سوپر ماتریس اولیه است که جمع عناصر هر ستون سوپر ماتریس بیش از یک است. در مرحله بعد، سوپر ماتریس نرمال می‌شود و سوپر ماتریس حاصله از آن سوپر ماتریس وزنی است. در نهایت جهت همگرا شدن سوپر ماتریس وزنی، عناصر موجود در معیارها آن قدر به توان می‌رسند تا همگرا شوند. در آخرین مرحله با توجه به وزن خوشه‌ها و سوپر ماتریس حد وزن عمومی، وزن نهایی معیارها محاسبه شده است که در این مرحله جدول سوپر ماتریس حد وزن عمومی برحسب برابر بودن اعداد عناصر در سطرها ذکر نگردیده و تنها عدد حاصله در جدول (۸) در قالب وزن نهایی بیان شده است.

جدول (۸): اوزان نهایی موانع دفاعی - امنیتی فراروی جابه‌جایی پایتخت

عنوان	وزن عمومی (ایده آل)	وزن نرمال خوشه‌ها	وزن نهایی
موانع دفاعی	۱,۰۰۰	۰,۶۳۶	۰,۴۱۸
موانع امنیتی	۰,۷۴۱	۰,۳۴۹	۰,۲۰۹

منبع: محاسبات نگارنده

نتایج حاصل از مدل تحلیل شبکه نشان می دهد، به ترتیب، موانع دفاعی با مقدار ۰/۴۱۸، و موانع امنیتی با مقدار ۰/۲۰۹، که از ملاحظات مهم در گزینش و جابه جایی پایتخت است؛ دارای اولویت توجه هستند.

یکی از مشکلات اساسی فراروی اکثر طرح های ملی و منطقه ای، سیستم ضعیف و تا حدودی ناکارآمد مدیریتی و اجرایی در سطح کشور است. از طرفی بسیاری معتقدند بحث اقتصادی و هزینه های جابه جایی پایتخت در اولویت قرار دارد و چه بسا معتقدند که به جای جابه جایی پایتخت، باید به فکر مقاوم سازی شهر پایتخت بود، چراکه هزینه های کمتری را در بر خواهد داشت؛ اما از عوامل بسیار مهم در انتخاب و جابه جایی پایتخت در تمام دنیا ملاحظات مربوط به مسائل دفاعی و امنیتی شهر پایتخت است. توجه به این ملاحظات زمانی مهم تر و حیاتی تر است که کشور به لحاظ موقعیت جغرافیایی و ژئوپلیتیکی در نقاط حساس و استراتژیک واقع شده باشد. کشور ما نیز دارای این شرایط حساس است و به دلیل همسایگی با کشورهایی که از جهات مختلف یک خطر بالقوه محسوب می شوند و نیز منابع و ثروت های خدادادی عظیم موجود در کشور ما که چشم طمع ابرقدرت های استعمارگر را به خود معطوف می کند، از شرایط و موقعیت خاصی برخوردار است. از آنجایی که در کشورهای در حال توسعه از جمله کشور ایران پایتخت اداری سیاسی قلب تپنده کشور بوده و محل تمرکز سرمایه اعم از مالی و انسانی است، لذا توجه به ملاحظات دفاعی و امنیتی در انتخاب پایتخت و در صورت نیاز جابه جایی آن بسیار حائز اهمیت است.

همان طور که در جدول (۹) مشاهده می شود، ضمن مشخص شدن مانع دفاعی به عنوان عامل مهم و تأثیرگذار، فاکتورهای مربوط به این عامل نیز همراه با میزان اولویت، نرخ ناسازگاری و رتبه در اولویت بندی آورده شده است. در این جدول مشخص است که متغیر چهارم یعنی «موقعیت جغرافیایی مناسب پایتخت فعلی از نظر مرکزیت و دسترسی» با نرخ ناسازگاری ۰،۰۱۷ و وزن نهایی ۰،۰۵۲۴، رتبه اول را در اولویت بندی شاخص های مربوط به موانع دفاعی به خود اختصاص داده است. یکی از چالش های اساسی برای انتخاب

پایتخت جدید، یافتن مکانی مناسب است که همه شرایط لازم از جمله موقعیت جغرافیایی و دسترسی مناسب به تمام نقاط کشور را دارا باشد. اینکه پایتخت کنونی تقریباً در بهترین نقطه از این منظر واقع شده است یکی از دلایل مخالفین جابه‌جایی پایتخت است. در بین ۱۰ شاخص امنیتی نیز «موفق نبودن انتقال پایتخت‌های دیگر در سایر نواحی جهان» با نرخ ناسازگاری ۰,۰۱۰ و وزن نهایی ۰,۰۲۸۲ اولویت اول از نظر کارشناسان است. همان‌طور که در فصل دوم و در مباحث نظری اشاره و بحث شد؛ تاکنون کشورهای زیادی اقدام به جابه‌جایی پایتخت خود از شهری به شهر دیگر کرده‌اند که البته هر کدام تحت شرایط خاصی بوده است. بررسی تجربیات جهانی جابه‌جایی پایتخت نشان می‌دهد که اکثر جابه‌جایی‌ها تقریباً با شکست مواجه شده و نتایج و پیامدهای مطلوبی در بر نداشته است و تعداد کمی نیز به اهداف خود از جابه‌جایی پایتخت نائل آمده‌اند. لذا با توجه به نتایج به‌دست‌آمده از این تحقیق توجه به تجربیات جابه‌جایی پایتخت و شناسایی دلایل شکست و یا موفقیت تجربیات جهانی در بحث جابه‌جایی پایتخت در ایران دارای اولویت توجه است. اولویت‌های بعدی در هر دو عامل دفاعی و امنیتی در جدول زیر نیز قابل مشاهده است.

جدول (۹): اولویت‌بندی مؤلفه‌ها و زیرمؤلفه‌های مورد بررسی با روش تحلیل شبکه

رتبه فاکتور	اولویت‌های نهایی فاکتور	نرخ ناسازگاری	فاکتورهای خوشه	اولویت خوشه	نرخ ناسازگاری	خوشه
۷	۰,۰۹۷۰۳	۰,۰۴۶	موقعیت ژئوپلیتیکی مناسب پایتخت			
۱۰	۰,۰۴۵۰۲	۰,۱۴۳	همگرایی و وحدت موجود در پایتخت در بین اقوام و مذاهب که امر دفاع را تسهیل می‌کند.			

خوشه	نرخ ناسازگاری	اولویت خوشه	فاکتورهای خوشه	نرخ ناسازگاری	اولویت‌های نهایی فاکتور	رتبه فاکتور
موانع دفاعی	۰،۰۶۴	۰،۴۱۸	آگاهی سیاسی بالای پایتخت‌نشینان و عکس‌العمل مناسب در مقابل فتنه‌های دشمن (داخلی و خارجی)	۶۰،۰۰۰	۰،۰۳۴۲۰،۳	۳
			موقعیت جغرافیایی مناسب پایتخت فعلی از نظر مرکزیت و دسترسی	۱۰،۰۰۰	۰،۰۲۴۴۴،۰	۱
			تمرکز بالای نیروهای دفاعی و امنیتی در پایتخت و شناخت کافی نسبت به نقاط ضعف و قوت پایتخت هنگام بروز تهدید	۱۰،۰۰۰	۰،۰۴۱۸۱۲۰،۰	۲
			سیستم حمل‌ونقل سریع (مترو) جهت جابه‌جایی اضطراری و وجود پناهگاهی مناسب و امن در صورت لزوم (در حال حاضر این امکان در دیگر شهرهای کشور بسیار کمتر است)	۸۰،۰۰۰	۰،۰۲۵۶۰،۰	۴
			وسعت تهران و محدودیت دسترسی سریع و هم‌زمان دشمن به تمام مراکز و نقاط استراتژیک	۰،۰۰۰	۰،۰۷۷۸۱،۰	۶
			رعایت مناسب اصول پدافند غیر عامل در پایتخت	۰،۰۰۰	۰،۰۰۵۴۰،۰	۵
			لرزه‌خیزی تقریباً یکنواخت اکثر نقاط ایران به دلیل وجود گسل‌های مختلف در همه جای کشور	۶۰،۰۰۰	۰،۰۷۴۵۰۰،۰	۹
			یافتن مکان مناسب برای پایتخت جدید در شرایط کنونی	۱۵۰،۰۰۰	۰،۰۳۶۹۰۰،۰	۷
			اختلافات سیاسی میان احزاب	۱۰،۰۰۰	۰،۰۸۱۸۰۰،۰	۶
مقاومت مردم، جناح‌ها و گروه‌های سیاسی به دلایلی چون ترس از بیکاری، از دست دادن منافع و...	۸۰،۰۰۰	۰،۰۴۰۴۰۰،۰	۷			

خوشه	نرخ ناسازگاری	اولویت خوشه	فاکتورهای خوشه	نرخ ناسازگاری	اولویت‌های نهایی فاکتور	رتبه فاکتور
موانع امنیتی	۰،۰۳۸	۰،۲۰۹	رابطه گرایی شدید سیاسی در واگذاری‌ها (اختیارات و منابع)	۰،۰۲۵۱	۰،۰۱۶۰۹۶	۳
			ایجاد نزاع‌های سیاسی بر سر تفویض قدرت و اختیارات و توزیع وزارتخانه‌ها در شهرهای مختلف	۰،۰۱۹	۰،۰۲۱۳۳۲	۲
			انگیزه‌های سیاسی طراحان طرح جابه‌جایی برای به چالش کشیدن دولت در وضع تنگنای اقتصادی	۰،۰۱۹۹	۰،۰۰۲۲۰۲	۱۰
			موفق نبودن انتقال پایتخت‌های دیگر در سایر نواحی جهان	۰،۰۱۰	۰،۰۲۸۱۹۵	۱
			ایجاد اختلافات قومی بین شهرهای منتخب برای پایتخت جدید	۰،۰۱۴۳	۰،۰۰۵۳۶۱	۷
			بسترسازی برای حرکات افراطی و ایجاد آشوب‌های قومی - فرقه‌ای	۰،۰۱۰	۰،۰۰۹۴۷۰	۵
			ثبات سیاسی و امنیت قضایی در پایتخت کنونی	۰،۰۲۰۴	۰،۰۱۲۲۹۳	۴
			وجود سازمان‌های توزیع قدرت (گروه‌های ذی‌نفوذ و ذی‌نفع)	۰،۰۲۰۰	۰،۰۰۳۳۳۵	۶

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

همان‌طور که در متن اشاره شد پایتخت‌ها نقشی بسیار اساسی در زندگی جوامع چه در بعد مادی و اقتصادی و چه در بعد روانی و اجتماعی؛ به خصوص در جوامع جهان سوم و کشورهای در حال توسعه را بر عهده دارند. از آنجایی که پایتخت‌ها به‌عنوان مرکزیت سیاسی و اداری کشورها نیز ایفای نقش می‌کنند؛ یک جاذبه بسیار قوی برای کشش سرمایه‌های مالی و انسانی را در ذات خود دارا هستند. به دنبال این کشش‌پذیری، پایتخت سیاسی اداری در ابعاد جمعیتی، اقتصادی، و غیره نیز به یک قطب جاذب تبدیل شده و برتری خود را در همه زمینه‌ها اعمال می‌کند. در ایران نیز این نقش را شهر تهران به‌عنوان پایتخت سیاسی اداری کشور بر عهده دارد. تهران با جای دادن جمعیت انبوه و بیش از حد ظرفیت و تمرکزگرایی شدید در همه زمینه‌ها، با مسائل و مشکلاتی زیادی مانند آلودگی هوا، ترافیک سنگین، ناهنجاری‌های اجتماعی و غیره دست‌وپنجه نرم می‌کند. از طرفی قرارگیری شهر تهران پایتخت افزون بر ۲۲۰ ساله کشور بر روی گسل‌های فعال زلزله؛ نگرانی‌ها را در زمینه خطرات طبیعی تهدیدکننده، افزایش داده و بحث جابه‌جایی پایتخت را به مکانی دیگر مطرح می‌سازد. بحث جابه‌جایی پایتخت سیاسی ایران از تهران از زمان جنگ اول جهانی تاکنون چندین بار در مراجع سیاست‌گذاری و قانون‌گذاری کشور مطرح شده است. مطالعات پایه‌ای انتقال مرکز سیاسی اداری کشور از تهران در سال ۱۳۶۸ آغاز شد. ولی مراجع مسئول در آن زمان «ساماندهی تهران» را عملی‌تر و مناسب‌تر تشخیص دادند، اکنون یک‌بار دیگر زمزمه انتقال پایتخت هم از سوی بعضی مسئولان و هم از جانب بعضی کارشناسان دوباره مطرح می‌شود، که البته با مخالفت‌ها، چالش‌ها و موانع مختلفی دست‌به‌گریبان است. لذا بحثی که در این تحقیق مطرح و دنبال شد در زمینه شناسایی مهم‌ترین موانع فراروی جابه‌جایی پایتخت در ایران است. در این راستا ۵۵ متغیر اثرگذار شناسایی و در قالب هفت مؤلفه مهم اقتصادی، سیاسی، امنیتی، اجرایی، فرهنگی - اجتماعی، قانونی و طبیعی اکولوژیکی انتخاب شد. پس از جمع‌آوری اطلاعات توصیفی توسط کارشناسان و نخبگان دانشگاهی و تجزیه و تحلیل آن با استفاده از مدل معادلات

ساختاری (تحلیل عاملی تأییدی) مشخص شد که همه مؤلفه‌ها و زیرشاخه‌های آن‌ها با بار عاملی بیش از ۰/۰۳ و مقدار t بیشتر از ۱/۹۶ در ایجاد مانع برای جابه‌جایی پایتخت اثرگذار هستند. در این میان موانع امنیتی با ده گویه بیشترین اثرات مستقیم (۱,۱۴) را داشته است. از میان ده فاکتور امنیتی، «به وقوع پیوستن نزاع‌های سیاسی بر سر تفویض قدرت و اختیارات و توزیع وزارتخانه‌ها در شهرهای مختلف» بیشترین و «اختلافات سیاسی میان احزاب» با بار عاملی (۰,۲۸) کمترین اثرگذاری را نشان می‌دهد. در میان ده فاکتور دفاعی نیز «موقعیت جغرافیایی مناسب پایتخت فعلی از نظر مرکزیت و دسترسی» با نرخ ناسازگاری ۰,۰۱۷ و وزن نهایی ۰,۰۵۲۴ رتبه اول را در اولویت‌بندی شاخص‌های مربوط به موانع دفاعی به خود اختصاص داده است. با توجه به نتایج تحقیق، نگارندگان برای کنترل و کاهش مسائل فعلی پایتخت و بسترسازی لازم برای جابه‌جایی آن با بررسی و مطالعه ادبیات و تجربیات جهانی در زمینه انتقال پایتخت و نیز بهره‌گیری از نظرات کارشناسان خبره و ذی‌صلاح پیشنهادهایی را ارائه می‌دهد که در ذیل بیان شده است.

- بسیاری از مؤلفه‌های تمرکززدایی و طرح‌های توسعه؛ غیر بومی و بیگانه با فرهنگ سیاسی و اجتماعی ایران است و حتی بسیاری از آن‌ها، بومی نشده، لذا به ناکامی‌های تمرکززدایی و توسعه‌یافتگی منجر شده است؛ بنابراین بومی‌سازی طرح‌ها و تحقیقات و انتخاب مدل اجرایی متناسب با شرایط و فرهنگ کشور ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است.

- ساماندهی سیاسی فضا جهت تمرکززدایی از تهران.

- اجرای صحیح طرح آمایش سرزمین توسط متخصصین مربوطه.

- بهبود وضعیت روستاها، شهرهای کوچک میانی و اشتغال‌زایی متناسب با توانمندی‌های هر منطقه جهت جلوگیری از هجوم جمعیت در جست‌وجوی کار به پایتخت.

- ایجاد قوانین جدید و قابل اجرا مربوط به سرمایه (زمین، مسکن، مالیات و ...)

پایتخت.

- مدیریت یکپارچه شهری و روستایی با توسل به مشارکت مردم و نهادهای مردمی.

- پراکنده ساختن وزارتخانه‌ها، ادارات و مراکز غیرضروری در سطح کشور برای جلوگیری از ازدحام جمعیت در تهران. در این راه تقسیم فعالیت‌های پایتخت بین چند شهر و یا انتقال آن به یک مکان جدید و یا به یک شهر دیگری می‌تواند زمینه کاهش جمعیت برای تهران را فراهم آورد و زمینه را برای تعادل‌های منطقه‌ای فراهم کند.
- وضع قانونی برای منع ساخت کارخانه‌ها در پایتخت و کلان‌شهرها تا شعاع ۱۵۰ کیلومتر؛ این قانون که قبلاً در کشور ما تصویب شده ولی عملاً اجرایی نشده است، می‌تواند روند تمرکزگرایی را در پایتخت و دیگر کلان‌شهرها تا حدودی کنترل و کاهش دهد.
- یکی از مسائل عمده‌ای که همچنان گریبان‌گیر طرح‌های توسعه‌ای در کشور است و در این تحقیق نیز اهمیت آن مشخص شد، ضعف امور پژوهشی و تحقیقاتی در سطح کشور است. در این زمینه پیشنهاد می‌شود مراکز علمی و آموزشی مهم کشور با تدوین یک برنامه جامع در خصوص طرح جابه‌جایی پایتخت، محققان خود را در جهت ارائه یک الگوی مناسب و کاربردی؛ تشویق و حمایت کنند.
- اختصاص بخشی از بودجه کشور در طول دوره‌های مختلف به فعالیت‌های تمرکز زدا و ایجاد بستر لازم برای اجرای طرح.
- تشکیل یک هیئت اجرایی قوی متشکل از متخصصین رشته‌های مختلف علوم انسانی و طبیعی، معماران، شهرسازان، مجریان طرح‌های بزرگ، شهرداران و کسانی که به هر نحوی می‌توانند تصمیم‌ساز باشند، برای به عهده گرفتن اجرای طرح جابه‌جایی.
- ایجاد و سازمان‌دهی یک نهاد نظارتی مستقل و پاسخگو برای نظارت بر روند انجام طرح.
- اداره شهرها و رفع معضلات آن‌ها، به ویژه شهرهای بزرگ، بدون مشارکت جدی و فعال مردم ممکن نیست. معنای مشارکت هم فقط پرداخت به موقع عوارض و مالیات نیست. مردم باید در تصمیم‌گیری برای تعیین سرنوشت شهرهای خود دخالت داشته باشند. بدین منظور شوراهای شهر و سایر نهادهای صنفی و مردمی باید تقویت شوند و زمینه‌های قانونی دخالت مؤثر آن‌ها در اداره امور شهرها هرچه بیشتر فراهم شود.

فهرست منابع و مآخذ

الف) منابع فارسی

- ابراهیم‌زاده، عیسی؛ موسوی، میرنجف و باقری کشکولی، علی (۱۳۹۵)، بررسی میزان تأثیرگذاری جابه‌جایی برخی از کارکردهای شهر تهران در ساماندهی وضعیت پایتخت در ایران، فصلنامه ژئوپلیتیک سال دوازدهم، شماره اول، بهار ۱۳۹۵.
- بهرامی، بهشاد (۱۳۹۴)، تحریک رشد با انتقال پایتخت، روزنامه دنیای اقتصاد، تاریخ چاپ: ۱۳۹۴/۰۷/۰۴، شماره ۳۵۱۷.
- بهروز، فاطمه (۱۳۸۰)، زمینه‌های غالب در جغرافیای انسانی، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، تهران.
- ساداتی میانایی، سید ضیاء رمضان و نعمتی کشتلی (۱۳۹۳)؛ «تحلیل مسئله انتقال پایتخت ایران با استفاده از مدل‌های چندمعیاره»، فصلنامه مطالعات برنامه‌ریزی شهری، سال سوم، شماره ششم، صص ۱۰۳-۱۲۵.
- حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۸۷)، جغرافیای سیاسی ایران، چاپ دوم، تهران، انتشارات سمت.
- حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۸۱)، جغرافیای سیاسی ایران، چاپ اول، تهران، انتشارات سمت.
- رشنو، نبی‌الله (۱۳۹۳)، «ماهیت ژئوپلیتیک عوامل مؤثر بر آمایش سیاسی فضایی در کلان‌شهر تهران»، همایش تمرکززدایی و ساماندهی پایتخت، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
- داوود پور، زهره (۱۳۸۸)، برای حفظ تعادل تهران، وزارت مسکن و شهرسازی، وزارت معماری و شهرسازی، دفتر معماری و طراحی شهری.
- قائد رحمتی، صفر و افشین، بهمن (۱۳۹۳)، بررسی مسئله انتقال پایتخت از نظر شاخص‌های شهرنشینی، همایش تمرکززدایی و ساماندهی پایتخت، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
- کریمی، صادق؛ افضل، مرضیه و افضل، راضیه (۱۳۸۹)، «تحلیل جغرافیایی توزیع فضایی شهرهای پایتختی در ایران با یک‌جانگری زمان، مکان و پدیده»، مجموعه مقالات چهاردهمین کنگره بین‌المللی جغرافیدانان جهان اسلام، زاهدان.
- گیٹاشناسی، مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی (۱۳۸۳)، اتو اطلس تهران و اطراف.
- محمود زاده، امیر (۱۳۹۳)، «بررسی چالش‌ها و فرصت‌های انتقال پایتخت با رویکردی آینده‌پژوهانه»، همایش تمرکززدایی و ساماندهی پایتخت، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
- مرکز مطالعات جغرافیایی شهر تهران (۱۳۸۴)، اطلس کلان‌شهر تهران، انتشارات شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
- معاونت توسعه مدیریت و سرمایه انسانی رئیس‌جمهور، معاونت حقوقی امور مجلس و استان‌ها، امور مجلس و استان‌ها (۱۳۸۹)، راهنمای اجرای مصوبه انتقال از تهران (اهداف، الزامات و فرآیندها)، مردادماه ۱۳۸۹.

- موسوی، میر نجف و باقری کشکولی، علی (۱۳۹۳)، «تحلیل جغرافیایی پیامدهای اجتماعی - اقتصادی جابه جایی پایتخت در ایران»، فصلنامه ژئوپلیتیک، سال یازدهم، شماره اول، صص ۱۹۵ - ۲۲۷.
- میرحیدر، دره (۱۳۸۱)، مبانی جغرافیای سیاسی، تهران، انتشارات سمت.
- نویری، نازک و رحیمی، محمد (۱۳۸۸)، تحلیلی بر موضوع انتقال پایتخت سیاسی کشور (با بهره گیری از منابع سازمان دهی)، مرکز مطالعات و برنامه ریزی شهر تهران، شماره پنجم.

ب) منابع لاتین

- Campbell, S. (2003), The Enduring Importance of National Capital Cities in the Global Era, Urban and Regional Planning Program, University of Michigan.
- Corey, Kenneth E. (2004), Relocation of National Capitals: Implication for Korea. International Symposium on the Capital Relocation. Seoul: Seoul Development Institute.pp
- Dascher, K. (2000), Are politics and geography related? Evidence from a cross-section of capital cities. Public Choice, 105.
- Datsou, H. (2004). Why Relocation of the Capital Functions of Toko is Undesirable. International Symposium on the Capital Relocation. Seoul: Seoul Development Institute.
- Schatz, Edward (2003), When Capital Cities Move: the Political Geography of Nation and State.
- Taylor, Peter (1989), political geography: world economy, nation - state, and locality, New York, Longman Scientific & Technical U.K.
- Wolfel, R. L. (2002). North to Astana: Nationalistic Motives for the Movement of the Kazakh Capital. Nationalities Papers, 3(30).